

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І. І. МЕЧНИКОВА
БІОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА БОТАНІКИ, ФІЗІОЛОГІЇ РОСЛИН ТА САДОВО-ПАРКОВОГО
ГОСПОДАРСТВА

О. М. ПОПОВА

**БІОЛОГІЧНІ РЕСУРСИ, РАЦІОНАЛЬНЕ
ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНА**

Розділ «Рослинні ресурси»

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності 091 «Біологія та біохімія»

ОДЕСА
ОЛДІ+
2024

УДК 58(075.8)

П58

Автор:

О. М. Попова – кандидат біологічних наук доцент, доцент кафедри ботаніки, фізіології рослин та садово-паркового господарства.

Рецензенти:

Г. Ф. Аркушина, кандидат біологічних наук, доцент кафедри природничих наук та методик їхнього навчання Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка;

К. Й. Черничко, кандидат біологічних наук, доцент кафедри зоології, гідробіології та загальної екології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова;

І. Т. Русєв, доктор біологічних наук, начальник науково-дослідного відділу національного природного парку «Тузлівські лимани»

*Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Одеського національного університету імені І.І.Мечникова
Протокол № 1 від 23 березня 2024 р.*

Попова О. М.

П58

Біологічні ресурси, раціональне використання та охорона. Розділ «Рослинні ресурси»: термінологічний словник для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності 091 «Біологія та біохімія» / О. М. Попова. – Одеса : Олді+, 2024. – 122 с.

Термінологічний словник включає поняття і терміни, які вивчаються в межах першого та другого змістових модулів дисципліни «Біологічні ресурси, раціональне використання та охорона» здобувачами другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності 091 Біологія та біохімія.

Даний термінологічний словник розроблений з метою надання практичної допомоги магістрантам біологічного факультету при виконанні самостійної роботи з даного курсу, підготовки до іспиту з дисципліни та державного кваліфікаційного іспиту.

УДК 58(075.8)

Передмова

Навчальна дисципліна «Біологічні ресурси, раціональне використання та охорона» входить до циклу обов'язкових дисциплін фахової підготовки для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності 091 «Біологія та біохімія».

Рослинні ресурси є частиною біологічних ресурсів і при вивченні дисципліни «Біологічні ресурси, раціональне використання та охорона» розглядаються в межах першого та другого змістових модулів. Даний словник охоплює нові терміни, якими здобувачі мають оволодіти протягом вивчення цього розділу дисципліни, а також такі, які вони мають згадати та уточнити із змісту інших дисциплін, що вивчалися ними раніше, оскільки вони також необхідні для розуміння даної дисципліни.

Ботанічне ресурсознавство – відносно молода наука, і її термінологія потребує узагальнень. Часом її формування вважають 1965 рік, коли почав виходити фаховий журнал «Рослинні ресурси». Вперше комплекс основних термінів цієї науки був узагальнений провідними фахівцями тільки у 2001 році (Основные понятия и термины ботанического ресурсоведения. Петрозаводск: Карельский науч. центр РАН, 2001. 105 с.). Ці терміни, разом з іншими, розглянуті у даному словнику. При цьому слід зазначити, що основні досягнення та узагальнення цієї науки були отримані при вивченні лікарських рослин як особливої групи корисних рослин, що становить для населення першочерговий інтерес.

На даний час відсутні підручники або посібники, які б розглядали питання рослинного ресурсознавства у необхідному обсязі відповідно програми курсу. Досі не існує і українського словника з ботанічного ресурсознавства, який би охоплював ресурси не лише лікарських, але й інших корисних рослин. У зв'язку з вищезазначеним створення словника з розділу «Рослинні ресурси» зазначеної дисципліни є актуальним.

Понятійний апарат розділу «Рослинні ресурси» або «Ботанічне ресурсознавство» включає як суто спеціальні терміни, які стосуються безпосередньо ботанічного ресурсознавства, так і такі, що запозичені з інших, близькоспоріднених, дисциплін: морфології, анатомії рослин, геоботаніки, екології, фітохімії, фармакології, фармакогнозії тощо. У зв'язку із впровадженням у культуру дикорослих корисних рослин певна увага приділяється поняттям з рослинництва, селекції, генетики. Досить самостійною гілкою є лісове рослиннознавство, яке

вивчає недеревні ресурси лісу, із специфічними поняттями та термінами, близькими до лісознавства та лісівництва. Також важливими є поняття, що стосуються сучасного стану охорони, збереження, відтворення рослинних ресурсів: видів, рослинних угруповань та екосистем, у яких рослинний світ видіграє особливу роль.

Опанування системою понять і термінів з ботанічного ресурсознавства призначено сформуванню у здобувачів вищої освіти не лише фахові компетентності відповідно до освітньої програми, але й закласти основи правильного поводження з рослинними ресурсами загальнодержавного та місцевого значення в якості свідомих громадян України, які дотримуються чинного законодавства.

Термінологічний словник побудований за абетковим принципом. Для більшості термінів, крім розкриття головного змісту поняття, наводиться більш детальна інформація, якою здобувачам необхідно оволодіти при вивченні дисципліни.

За умов використання синонімів або близьких понять проводиться відсилання до основного спорідненого терміну, наприклад: **АНТРОПОГЕННА РОСЛИННІСТЬ** – див. *рослинність*.

Крім здобувачів, які вивчають дисципліну «Біологічні ресурси: раціональне використання та охорона» на другому (магістерському) рівні вищої освіти за спеціальністю 091 «Біологія та біохімія», термінологічний словник може бути використаний діючими фахівцями з рослинних ресурсів, здобувачами-біологами, які спеціально дисципліну «Рослинні ресурси» не вивчають, та здобувачами-хіміками, до освітньої програми яких входить вивчення вибіркової дисципліни «Ресурсознавство лікарських рослин» за спеціальністю «226 Фармація. Промислова фармація», а також усіма зацікавленими особами.

А

АБІОТИЧНІ ФАКТОРИ – елементи неорганічного середовища (фізичні та хімічні), що впливають на рослину або рослинне угруповання (сонячне світло, температура, вода, ґрунт, повітря тощо).

АБОРИГЕННІ РОСЛИНИ (автохтонні) – види, які виникли і живуть в межах природного ареалу.

АВТОТРОФИ – організми, які самостійно створюють органічну речовину з вуглекислоти, води та мінеральних солей за рахунок енергії сонячного світла (фотосинтез) або хімічного перетворення (хемосинтез). До А. належать усі зелені рослини (наземні та водні) та хемотрофні водні та ґрунтові бактерії.

АГРІОФІТИ – рослини, що розселяються у природних місцезростаннях за ненавмисної участі людини і пристосувалися до життя в нових умовах, наприклад, бур'яни.

АГРОЛІСОМЕЛІОРАЦІЯ – система господарських заходів, спрямована на поліпшення ґрунтово-гідрологічних і кліматичних умов місцевості, що робить її більш сприятливою для ведення сільського та лісового господарства.

АГРОСТЕП – штучно створений багатовидовий фітоценоз з трав'янистих рослин на ділянках, де рослинний покрив раніше було знищено.

АГРОФІТИ – рослини, що вирощуються людиною (синонім – культурні рослини).

АГРОФІТОЦЕНОЗ – рослинне угруповання, яке створено, підтримується та регулюється людиною. Компонентами А. є культурні рослини, бур'яни, мохи, водорості, гриби, бактерії.

АДАПТАЦІЯ – сукупність морфологічних, поведінкових, популяційних та інших особливостей, які забезпечують можливість специфічного способу життя у певних умовах. Розрізняють А. загальну (пристосування до життя у великій зоні середовища – у воді або на суші) та часткову; виникнення А. пов'язане з дією природного відбору в процесі пристосовуваності до умов довкілля, часто А. –

власне процес вироблення пристосувань. Виділяють генотипічну (спадково детерміновану) та фенотипічну А.

АДВЕНТИВНІ РОСЛИНИ – рослини, навмисно або випадково занесені людиною в регіони (області), де вони раніше не росли.

АДМІНІСТРАТИВНІ ЗАХОДИ З ОХОРОНИ РОСЛИННИХ РЕСУРСІВ – організація заказників і заповідників, в першу чергу для видів, запаси сировини яких швидко зменшуються в результаті заготівлі або іншого господарського використання масивів (наприклад, *айр*, *арніка*, *астрагал шерстистоквітковий*).

АЕРОТАКСАЦІЯ – якісна та кількісна оцінка природних ресурсів (головним чином лісу) з летальних апаратів шляхом окомірного їх визначення або аналізу аерофотознімків.

АКЛІМАТИЗАЦІЯ РОСЛИН – пристосування рослин до нових умов існування, або таких, що змінилися, в яких вони проходять всі стадії онтогенезу і дають життєздатне потомство. При А.р. велике значення мають кліматичні чинники, типи ґрунтів та ін.

АКРОФІТИ – рослини високогірних лук (альпійські рослини).

АЛКАЛОЇДИ – азотовмісні органічні основи природного, частіше рослинного походження. Містяться в рослині у вигляді солей яблучної, винної, лимонної та інших кислот у кількості від 1-2% до тисячних часток відсотка від сухої маси. В даний час виділено вже кілька тисяч А. Вони належать до гетероциклічних сполук, у яких азот входить до складу циклів. А. є фізіологічно надзвичайно активними речовинами, що надають сильну дію на організм тварини і людини, багато з них є отрутами. Більшість А. діють на нервову систему: у малих дозах вони чинять збуджуючу дію, а у великих – пригнічуючу.

АЛКАЛОЇДОНОСНІ РОСЛИНИ – рослини, в окремих частинах яких (або у всіх) утворюються і накопичуються алкалоїди. Найбільшу кількість А.р. виявлено у родинях макових, кутрових, жовтецевих, пасльонових, бобових та ін. Локалізуються і накопичуються алкалоїди, головним чином, в тканинах, що активно ростуть, епідермальних і гіподермальних клітинах, обкладках судинних пучків, латексних судинах: у листках, коренях, кореневищах, корі, іноді в насінні. Кількісний та якісний склад алкалоїдів в А.р.

змінюється як у процесі онтогенезу, так і протягом вегетаційного періоду. А.р. є цінною сировиною для отримання лікарських препаратів переважно нейротропної дії, що використовуються в медицині та ветеринарії, та препаратів інсектицидної дії. А.р. входять до складу різних зборів, застосовуються для вилучення алкалоїдів у «чистому» вигляді та для випуску різних лікарських форм. Багато А.р. токсичні, здатні викликати отруєння з летальним кінцем.

АМІНОКИСЛОТИ – органічні (карбонові) кислоти, що містять одну або дві аміногрупи та карбоксильні групи. Залежно від положення аміногрупи щодо карбоксилу розрізняють α -, β -, γ -А. Перші є структурними елементами молекул білків. З білкових гідролізатів виділено 20 α -А. Загалом у природі знайдено понад 200 А. Рослини і мікроорганізми відрізняються надзвичайною різноманітністю А., що не входять до складу білків, але містяться в клітинах у вільному вигляді. А. посідають центральне місце в азотистому обміні живих організмів. Вони є джерелом утворення білків, пептидів, ферментів, гормонів, вітамінів, алкалоїдів та інших сполук. Зелені рослини можуть синтезувати усі А.

АНТЕКОЛОГІЯ – розділ ботаніки, що вивчає особливості цвітіння та запилення рослин, взаємини рослин та запилювачів. У ботанічному ресурсознавстві дослідження, пов'язані з А., мають значення при інтродукції.

АНТОЦΙΑНИ – група пігментів флавонової природи, що містяться в клітинному соку багатьох рослин та зумовлюють забарвлення квіток, плодів у синій, червоний та фіолетовий кольори та їх різні поєднання, а також осіннє забарвлення листя.

АНТРОПОГЕННА РОСЛИННІСТЬ – див. *рослинність*.

АНТРОПОГЕННЕ НАВАНТАЖЕННЯ – ступінь прямого або непрямого впливу людини на природне середовище в цілому або на його окремі компоненти. За розрахунками, А.н. на середовище на сучасному етапі розвитку продуктивних сил подвоюється кожні 10-15 років. Комплексний облік та регулювання всіх видів А.н. на той чи інший природний об'єкт – необхідна умова для планування використання та охорони природних ресурсів.

АНТРОПОГЕННІ ФАКТОРИ – фактори, які зумовлені діяльністю людини та викликають зміни довкілля.

АРЕАЛ – територія, в межах якої поширений той чи інший таксон і де він проходить повний цикл розвитку. Наочне уявлення про А. можна отримати при нанесенні його на карту. Площу А. обмежують, з'єднуючи крайні точки розповсюдження таксона суцільною лінією.

АРЕАЛ ДИЗ'ЮНКТИВНИЙ – ареал, роз'єднаний під час геологічної історії чи еволюції виду на дві або кілька ділянок.

АРЕАЛ КОСМОПОЛІТНИЙ – область поширення таксона, що охоплює великі площі суші на майже всіх континентах.

АРЕАЛ РЕЛІКТОВИЙ – ареал древніх видів, що раніше займали території, більші за площею.

АРЕАЛ СУЦІЛЬНИЙ – ареал таксона, що не має розривів. Він може бути мозаїчним, стрічковим або мати іншу форму.

АРЕАЛ-МІНІМУМ – 1. Найменша площа на земній поверхні, достатня для існування виду (при якій вид може уникнути природного вимирання). 2. Мінімальна площа виявлення асоціації (на якій виявляються всі ознаки асоціації).

АСЕКТАТОР – постійний, але не домінуючий в угрупованні вид рослин. А. мало впливає на створення фітогенного середовища.

АСОЦІАЦІЯ РОСЛИННОСТІ – сукупність однотипних фітоценозів, подібних за видовим складом, структурою та взаємовідносинами як між рослинами, так і між рослинами та середовищем. А.р. – основна одиниця рослинного покриву більшості фітоценологічних класифікацій, перший ступінь у системі таксономічних одиниць рослинного покриву.

АСПЕКТ – зовнішній вигляд (фізіономічність) фітоценозу, який визначається забарвленням переважних (аспективних) видів протягом року. А. утворюється при чергуванні фаз розвитку рослин, їхнього сезонного стану. А. може бути постійним (наприклад, у хвойному лісі), але частіше він є тимчасовим. Останнє особливо різко виражено у широколистяному лісі, на луках, у степах, коли цвітіння одних

видів змінюється цвітінням інших. А. протягом низки років зазвичай постійні.

АУТФІТОСОЗОЛОГІЯ (від грец. autos – сам) – наукова дисципліна про охорону окремих видів чи особин рослин (індивідуальну охорону видів).

АЦИДОФІЛЬНІ РОСЛИНИ – рослини, що нормально розвиваються тільки на кислому субстраті.

АЦИДОФОБНІ РОСЛИНИ – рослини, що не переносять великої кислотності ґрунту та розвиваються на лужному середовищі.

Б

БАЛАСТНІ РЕЧОВИНИ – умовна назва хімічних сполук, що містяться поряд з діючими речовинами в корисній рослині та є фармакологічно індіферентними. Належать до супутніх речовин. Наприклад, у складі складного порошку листків наперстянки клітковина, що міститься в них, є Б.р.

БАЛЬЗАМИ – густі рідини рослинного походження, до складу яких входять ефірні олії та розчинені в них смоли, ароматичні та інші сполуки. Накопичуються в секреторних судинах кори і деревини багатьох дерев, особливо тропічних. Використовуються в лакофарбовій, парфумерно-косметичній та фармацевтичній промисловості.

БЕРЕСТА – зовнішня пробкова тканина на поверхні кори берези, що містить у клітинах білу дрібнозернисту речовину – бетулін (тритерпеновий спирт), який заповнює порожнини клітин. Б. здатна розщеплюватися на тонкі паралельні плівки (щорічні шари наростання тонкостінної пробки). Б. використовується для виготовлення посуду, художніх виробів, виробництва туші та друкарської фарби (при спалюванні). Сухою перегонкою з Б. отримують високоякісний дьоготь, який знаходить застосування в медицині та ветеринарії.

БІЛКИ (ПРОТЕЇНИ) – високомолекулярні органічні сполуки, побудовані із залишків амінокислот, які відіграють першорядну роль у життєдіяльності всіх живих організмів. Б. є компонентами всіх клітинних мембран, що становлять основну масу протоплазми клітин.

Усі ферменти – білки. З Б. пов'язані всі найважливіші функції живих організмів – ріст та прояви спадковості. Вони виконують також захисну, запасну, енергетичну функції.

БІОГЕННИЙ РЕЛЬЄФ – рельєф, утворення якого зумовлене існуванням та діяльністю біоценозів або їх окремих компонентів.

БІОГЕННІ ЕЛЕМЕНТИ – хімічні елементи, які постійно входять до складу організмів та необхідні їм для життєдіяльності (кисень, вуглець, азот, кальцій, калій, фосфор, магній, сірка, залізо та ін.).

БІОГЕОГРАФІЯ – наука про закономірності поширення та розподілу рослин, тварин та їх угруповань залежно від природних факторів. Складається з розділів: ареалогічна, регіональна, екологічна та історична біогеографія. Б. лежить в основі теоретичного обґрунтування охорони та раціонального використання ресурсів.

БІОГЕОЦЕНОЗ – сукупність на відомому протязі земної поверхні однорідних природних явищ (атмосфери, гірської породи, рослинності, тваринного світу та світу мікроорганізмів, ґрунту та гідрологічних умов), що має особливу специфіку взаємодій компонентів, які її складають, та певний тип обміну речовиною та енергією як між собою, так і з іншими явищами природи і є динамічною системою, що характеризується певною стійкістю в часі.

БІОГЕОЦЕНОЛОГІЯ – наука про біогеоценози та їх планетарну сукупність – біосферу. В. М. Сукачов, засновник Б., визначив її принципи та методи. Б. вивчає структуру та функціонування біогеоценозів, закономірності їх просторового розміщення, їх біологічну продуктивність, особливості колообігу речовини та енергії.

БІОЕНЕРГЕТИКА – галузь біології, що досліджує механізми перетворення енергії у процесі життєдіяльності організмів та проблеми термодинаміки біологічних систем. З позицій біологічного ресурсознавства інтерес представляє отримання енергії з допомогою біомаси. Наприклад, використання видів рослин, що швидко ростуть, для інтенсивного виробництва твердого палива та отримання рідкого або газоподібного палива з рослинних продуктів, що містять сполуки вторинного обміну речовин.

БІОІНДИКАТОРИ – організми, що використовуються для оцінки умов навколишнього середовища (ступеня забруднення повітря, ґрунту та води) або як показник вмісту у ґрунті чи воді окремих хімічних речовин. Б. є деякі види рослин (див. *індикаторні рослини*).

БІОЛОГІЧНА ПРОДУКТИВНІСТЬ – кількість біомаси, що виробляється живими організмами (або їх угрупованнями) на одиниці площі за одиницю часу.

БІОЛОГІЧНИЙ ВРОЖАЙ – див. *врожай біологічний*.

БІОЛОГІЧНИЙ ЗАПАС – див. *запас біологічний*.

БІОЛОГІЧНІ РЕСУРСИ – це генетичні ресурси, організми або їх частини, популяції або будь-які інші біотичні компоненти екосистем, які мають фактичну або потенційну користь або цінність для людства [Конвенція про біологічне різноманіття, 1992].

БІОЛОГІЧНО АКТИВНІ РЕЧОВИНИ (БАР) – хімічні речовини, що беруть участь (чи здатні брати участь) у здійсненні функцій організму, що впливають на перебіг біологічних процесів. Мають високу специфічність дії. До Б.а.р. належать ферменти, гормони, вітаміни і т.д.

БІОМАСА – кількість органічної речовини в живих системах різного рівня – від індивідуумів і популяцій до біогеоценозів, виражена в одиниці маси на одиницю площі або об'єму (напр., г/м², г/м³). Використовуються величини в абсолютно сухому, повітряно-сухому та сирому стані. Б. рослинної органіки називається фітомасою, тваринної – зоомасою, мертвої органічної речовини – мортмасою.

БІОМОРФА – див. *життєва форма*.

БІОПРЕПАРАТИ (БІОЛОГІЧНІ ПРЕПАРАТИ) – засоби захисту рослин від шкідників та хвороб, що базуються на використанні патогенних мікроорганізмів або продуктів їх життєдіяльності.

БІОРІЗНОМАНІТТЯ (БІОЛОГІЧНЕ РІЗНОМАНІТТЯ) – різноманіття форм життя на Землі на всіх рівнях – від генів до екосистем, а також екологічні й еволюційні процеси, що підтримують його [Конвенція про біологічне різноманіття, 1992].

БІОСИНТЕЗ – процес утворення органічних речовин із найпростіших сполук, що здійснюється у живих організмах під впливом біокаталізаторів – ферментів. Б., що здійснюється мікроорганізмами, широко застосовується як спосіб промислового одержання вітамінів, деяких гормонів, антибіотиків, кормових білків та інших сполук.

БІОСФЕРНИЙ ЗАПОВІДНИК (БЗ) – категорія природно-заповідного фонду України; природоохоронна, науково-дослідна установа міжнародного значення, що створюється з метою збереження в природному стані найбільш типових природних комплексів біосфери, здійснення фонового екологічного моніторингу, вивчення навколишнього природного середовища, його змін під дією антропогенних факторів. Належить до всесвітньої глобальної мережі біосферних заповідників. Для БЗ встановлюється диференційований режим охорони, відтворення та використання природних комплексів згідно з функціональним зонуванням: *заповідна зона* – включає території, призначені для збереження і відновлення найбільш цінних природних та мінімально порушених антропогенними факторами природних комплексів, генофонду рослинного і тваринного світу; її режим визначається відповідно до вимог, встановлених для природних заповідників; *буферна зона* – включає території, виділені з метою запобігання негативного впливу на заповідну зону господарської діяльності на прилеглих територіях; її режим визначається відповідно до вимог, встановлених для охоронних зон природних заповідників; *зона антропогенних ландшафтів* – включає території традиційного землекористування, лісокористування, водокористування, місць поселення, рекреації та інших видів господарської діяльності; в ній забороняється мисливство. У межах території біосферних заповідників можуть виділятися *зони регульованого заповідного режиму*, до складу яких включаються регіональні ландшафтні парки, заказники, заповідні урочища з додержанням вимог щодо їх охорони. Заготівля рослинної сировини в межах БЗ дозволяється лише у зоні антропогенних ландшафтів [Закон «Про природно-заповідний фонд України», 1992].

БІОТЕХНОЛОГІЯ – сукупність методів та прийомів отримання корисних для людини продуктів з використанням живих організмів. Б. ґрунтується на досягненнях біохімії, мікробіології, молекулярної

біології та генетики, імунології тощо. Найбільш молодими галузями Б. є генетична інженерія та культура рослинних клітин та тканин.

БІОТИЧНІ ФАКТОРИ – сукупність факторів органічного світу, що визначають безпосередні чи опосередковані взаємовпливи рослин та інших організмів.

БІОТОП – ділянка земної поверхні, відносно однорідна за абіотичними факторами, зайнята біоценозом або окремими його частинами. Б. – неорганічна складова біогеоценозу.

БІОХІМІЧНИЙ РОЗДІЛ БОТАНІЧНОГО РЕСУРСОЗНАВСТВА – науковий напрямок, об'єктом досліджень якого є вивчення вмісту в рослинах різних груп речовин.

БІОЦЕНОЗ – сукупність всіх живих організмів, що спільно населяють один біотоп, органічна складова біогеоценозу. Б. – це сукупність продуцентів (організмів, які продукують органічну речовину з простих органічних сполук), консументів (організмів, що споживають органічну речовину) та редуцентів (організмів, що мінералізують органічну речовину до простих сполук CO_2 , H_2O , NH_5 та ін.).

БОЛОТО – сильно зволожена ділянка землі з шаром торфу, вкрита вологолюбною рослинністю. Основні відмінні ознаки Б. – рясне зволоження, недостатня аерація, низька теплопровідність, бідність азот-мінерального живлення, постійне швидке наростання органічного субстрату. У північній півкулі основна маса торфових Б. зосереджена в тундрі та тайзі. Б. утворюються шляхом заболочування суші та заростання водойм. Б. – важливий компонент природного середовища, що бере участь у гідрологічному та біологічному балансі території. За типом живлення Б. діляться на низинні (багаті, евтрофні), перехідні (мезотрофні) та верхові (бідні, оліготрофні).

БОНІТЕТ НАСАДЖЕННЯ – показник продуктивності насадження, що залежить від якості умов зростання. Лісові місцезростання поділяються на п'ять класів бонітету. До I відносяться найпродуктивніші, до V – найменш продуктивні. Клас бонітету визначається за співвідношенням середньої висоти та віку основної частини деревостою верхнього ярусу. Для визначення класу бонітету існують бонітувальні шкали.

БОТАНІЧНЕ РЕСУРСОЗНАВСТВО – окрема наука, розділ ботаніки, об'єктом досліджень якої є рослини як джерела сировини та рослинні ресурси: їх різноманітність, екологія, поширення, стан і охорона. Назва запропонована Ал.А.Федоровим (1966). Останні десятиліття в Б.р. сформувалося два перспективні напрями: *ресурсознавство лікарських рослин* та *лісове ресурсознавство*. За кордоном використовують назву «економічна ботаніка».

БОТАНІЧНИЙ РОЗДІЛ БОТАНІЧНОГО РЕСУРСОЗНАВСТВА – науковий напрямок, об'єктом досліджень якого є вивчення питань систематики, морфології, анатомії та біології корисних рослин, їх поширення і запасів рослинної сировини тощо.

БОТАНІЧНИЙ САД (БС) – категорія природно-заповідного фонду України; БС створюється з метою збереження, вивчення, акліматизації, розмноження в спеціально створених умовах та ефективного господарського використання рідкісних і типових видів місцевої і світової флори шляхом створення, поповнення та збереження ботанічних колекцій, ведення наукової, навчальної і освітньої роботи. Ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами вилучаються з господарського використання і надаються БС у порядку, встановленому цим Законом та іншими актами законодавства України. У межах БС для забезпечення необхідного режиму охорони та ефективного використання можуть бути виділені зони: *експозиційна* – її відвідування дозволяється в порядку, що встановлюється адміністрацією ботанічного саду; *наукова* – до складу зони входять колекції, експериментальні ділянки тощо, на відвідування її мають право лише співробітники ботанічного саду у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків, а також спеціалісти інших установ з дозволу адміністрації саду; *заповідна* – відвідування її забороняється, крім випадків, коли воно пов'язано з проведенням наукових спостережень; *адміністративно-господарська* – де розташовані господарські об'єкти та проводиться господарська діяльність. БС створюють та підтримують колекції корисних рослин, зберігають їх генофонд *ex-situ* (поза межами природних місцезростань). Збір рослинної сировини на території БС забороняється [Закон «Про природно-заповідний фонд України», 1992].

БРУНЬКА – зачатковий пагін. Складається з короткої зародкової осі (стебла) з конусом наростання на верхівці і тісно розташованих на осі зачатків різновікових листків. За положенням розрізняють Б. верхівкові, або апікальні, і пазушні, або бічні, що розташовуються в пазухах листя. Верхівкові Б. забезпечують зростання пагонів у довжину, бічні – галуження. У фармакогнозії бруньками називають лікарську сировину, що представляє собою висушені або свіжі Б. берези, тополі та інших рослин. Збирають Б. рано навесні, коли вони набухають, але ще не рушили на зріст.

БУЛЬБА – видозмінений вкорочений пагін, стебло якого розростається в товщину, накопичуючи в паренхімних тканинах запасні речовини (крохмаль, інουλін, рідше масла) і воду, а листки перетворені на лусочки з пазушними бруньками, які дають початок підземним пагонам. Б. широко використовуються в їжу, а також в якості лікарської та технічної сировини (картопля, топінамбур та ін.).

БУЛЬБОЦИБУЛИНА – видозмінений вкорочений пагін багаторічних трав'янистих рослин, що зовні схожа на цибулину, але накопичує запасні поживні речовини не у видозмінених листках, а в м'ясистому стеблі (денці), що розрослося, з брунькою на його верхівці або в основі. Б. покрита залишками основ торішнього листя, розташованих по спіралі, в пазусі яких формуються нові Б. або пагони. Б. деяких видів використовуються у фармацевтичній практиці як лікарська сировина (пізньоцвіт осінній, унгернія Віктора та ін.).

БУР'ЯНИ – рослини місцевої природної флори або завезені, які зростають на орних землях та засмічують сільськогосподарські угіддя. Серед Б. зустрічаються лікарські, харчові та інші корисні рослини. Бур'яни слід відрізняти від *рудеральних рослин* (див.).

БУФЕРНІ ТЕРИТОРІЇ – структурні елементи екомережі, які забезпечують захист ключових та сполучних територій від зовнішніх впливів [Закон «Про екологічну мережу України», 2004].

В

ВАЙЯ – великий сильно розчленований листок папороті, який наростає верхівкою, що «розкручується» у вигляді равлика. Молоде «нерозкручене» листя деяких папоротей, наприклад, орляка, заготовляють рано навесні і використовують у їжу.

ВВЕДЕННЯ У КУЛЬТУРУ – цілеспрямоване вирощування дикорослих рослин у штучних умовах з метою збагачення культурної флори.

ВЕГЕТАТИВНЕ РОЗМНОЖЕННЯ – див. *розмноження рослин*.

ВЕГЕТАТИВНІ ОРГАНИ – частини тіла рослини (корінь, стебло, листок), що виконують функції підтримки його індивідуального життя і служать для виконання функцій росту, живлення, обміну речовин із зовнішнім середовищем та вегетативного розмноження.

ВЕГЕТАЦІЙНИЙ ПЕРІОД – 1. Період року, в який за метеорологічними умовами можливе зростання та розвиток (вегетація) рослин. В умовах помірного клімату В.п. приблизно відповідає проміжку часу від останніх весняних заморозків до перших осінніх (безморозний період). У тропічному і частково субтропічному кліматі В.п. триває цілий рік. 2. Час, необхідний для проходження повного циклу розвитку рослини, що закінчується утворенням зрілих плодів і насіння.

ВЕГЕТАЦІЯ – стан активної життєдіяльності рослин (на відміну від стану спокою), що виражається в живленні, рості та розвитку.

ВЕРТИКАЛЬНА ПОЯСНІСТЬ РОСЛИННОСТІ – див. *рослинність*.

ВЗДИМКА – процес нанесення на стовбурі дерева поверхневих надрізів для вилучення живиці. Виконується спеціальним інструментом – хаком. Проводиться періодично з паузами від 3,5 до 20 діб залежно від прийнятої технології підсочування та тривалості сезону видобутку живиці.

ВИД – група природних популяцій, що схрещуються між собою, яка характеризується репродуктивною ізоляцією від інших груп (відповідно біологічної концепції виду).

ВИДИ СПЕЦІАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНИХ РОСЛИННИХ РЕСУРСІВ – види діяльності фізичних та юридичних осіб, дозволені законодавством. За законом України «Про рослинний світ», дозволяються наступні види спеціального використання: збирання лікарських рослин; заготівля деревини під час рубок головного користування; заготівля живиці; заготівля кори,

лубу, деревної зелені, деревних соків тощо; збирання квітів, ягід, плодів, горіхів, насіння, грибів, лісової підстилки, очерету тощо; заготівля сіна; випасання худоби. Законодавством України можуть передбачатися й інші види спеціального використання природних рослинних ресурсів [Закон України «Про рослинний світ», 1999].

ВИДІЛ ТАКСАЦІЙНИЙ – ділянка лісу, однорідна за своїм господарським значенням і таксаційною характеристикою, яка помітно відрізняється від суміжних ділянок і вимагає проведення однакових лісогосподарських заходів. Розподіл загальної площі лісових масивів на В.т. здійснюється в процесі інвентаризації лісу при лісовпорядкуванні.

ВИДІЛЬНІ ТКАНИНИ ВНУТРІШНЬОЇ СЕКРЕЦІЇ – тканини, клітини яких накопичують продукти життєдіяльності рослин. Зустрічаються зазвичай у листках та плодах (епітелій лізигенних і схізогенних вмістилищ ефірних олій і смол, а також епітелій, що вистилає каналоподібні видільні утворення – масляні, смоляні, слизові та камедові ходи).

ВИДІЛЬНІ ТКАНИНИ ЗОВНІШНЬОЇ СЕКРЕЦІЇ – тканини, клітини яких пристосовані до виділення різних, переважно рідких, продуктів життєдіяльності рослин у довкілля (гідатоци, нектарники, зовнішні епідермальні залозки тощо.)

ВИКОРИСТАННЯ РОСЛИННИХ РЕСУРСІВ – експлуатація рослинних ресурсів, може відбуватися з різною інтенсивністю. **Інтенсивне** В.р.р. – експлуатація ресурсів з інтенсивністю, близькою до швидкості їх самовідновлення. **Нераціональне** В.р.р. – експлуатація з порушенням оптимальних термінів, способів та обсягів збору рослинних ресурсів. Нераціональне В.р.р. завдає суттєвої шкоди природному середовищу і може призвести до виснаження рослинних ресурсів. Однією з його форм є браконьєрство – до нього належать лісопорушення, незаконне збирання рідкісних або цінних рослин, а також збирання ягід, плодів або рослин у забороненому місці, у заборонений час або забороненим способом. **Раціональне** В.р.р. – експлуатація з дотриманням оптимальних термінів, способів та обсягів збору рослинних ресурсів з максимально повним вилученням з них корисних продуктів з найменшою шкодою для стану природного середовища. **Екстенсивне** В.р.р. –

експлуатація ресурсів, спрямована у бік кількісного збільшення, без всебічного використання та поліпшення якості продукції з нанесенням шкоди природному середовищу.

ВИЛОЧКА ПРОЕКТИВНА (АБО МАСШТАБНА) – інструмент для визначення проективного покриття рослин. Запропонована Л.Г. Раменським.

ВИЛОЧКА ТРАНСЕКТНА – інструмент для визначення рясності та проективного покриття на трансекті. Запропонована Л.Г. Раменським.

ВИПАС – процес використання сільськогосподарських угідь, які називаються пасовищами, коли тварини пересуваються по місцевості, самостійно зривають та з'їдають рослини, що на них зростають (переважно трав'янисті).

ВИРУБКА – лісова площа, на якій вирубаний деревостан, а крони молодого покоління (підросту) ще не зімкнуті. Екологічні фактори, що змінилися на В., можуть сприяти створенню умов, сприятливих для плодоношення окремих ягідних рослин (чорниця, малина, брусниця), збільшенню продуктивності деяких лікарських видів (іван-чай вузьколистий, перстач прямостоячий) і грибів.

ВИХІД РОСЛИННОЇ СИРОВИНИ – частка тієї частини рослин, яка використовується як лікарська, харчова, технічна та інша сировина, виражена у відносних показниках (%). Наприклад, маса листя брусниці становить 47 % від її загальної надземної маси.

ВИХОВНІ ЗАХОДИ З ОХОРОНИ РОСЛИННИХ РЕСУРСІВ – роз'яснення серед широких верств населення значення різних груп рослин, необхідності охорони ресурсів та інших питань з використанням сучасних способів комунікації (інтернет), засобів масової інформації, радіо, телебачення, кіно, організація виставок, лекторіїв та т.п.

ВІДВАР – водна витяжка з лікарської рослинної сировини, що отримується шляхом кип'ятіння на слабкому вогні або водяній бані. В. готують з грубішої рослинної сировини: коренів, кори, кореневищ і шкірястого листя (брусниця, мучниця).

ВІДНОВЛЕННЯ РОСЛИННИХ РЕСУРСІВ – комплекс заходів, спрямованих на збільшення обсягів отримання рослинних ресурсів

після повного або часткового їх виснаження внаслідок антропогенного впливу. Для В.р.р. важливу роль відіграють реінтродукція, лісорозведення тощо.

ВІДНОВЛЮВАНІ ТЕРИТОРІЇ – структурні елементи екомережі, які забезпечують формування просторової цілісності екомережі, для яких мають бути виконані першочергові заходи щодо відтворення первинного природного стану [Закон «Про екологічну мережу України», 2004].

ВІДРОСТАННЯ – відновлення надземних пагонів рослин після зрізання або скошування при заготівлі рослинної сировини. При цьому необхідно зберігати основу для відновлення: кореневища багаторічних рослин, частини пагона зі сплячими бруньками тощо. При заготівлі необхідні знання біологічних особливостей виду, його здатності до регенерації втрачених органів.

ВІДТВОРЕННЯ РОСЛИННИХ РЕСУРСІВ – природні (сукцесійні) процеси відновлення продуктивності фітоскладових екосистем, а також штучні заходи, що підтримують їх у найбільш продуктивному стані (наприклад, агролісомеліорація, лісокультура тощо).

ВІДТВОРЕННЯ ПРИРОДНИХ РОСЛИННИХ РЕСУРСІВ – види діяльності, які включають: сприяння природному відновленню рослинного покриву; штучне поновлення природних рослинних ресурсів; запобігання небажаним змінам природних рослинних угруповань та негативному впливу на них господарської діяльності; зупинення (тимчасово) господарської діяльності з метою створення умов для відновлення деградованих природних рослинних угруповань [Закон України «Про рослинний світ», 1999].

ВІК РОСЛИНИ – тривалість життя рослини або її частини від виникнення до моменту, що вивчається. Розрізняють абсолютний вік – відрізок часу з моменту виникнення особини до моменту дослідження – і умовний – складається з власного віку материнської особини та власного віку дочірньої особини (у рослин, що розмножуються вегетативним шляхом).

ВІКОВА ДИНАМІКА – різниця вмісту речовини або врожайності у особин різного віку одного виду.

ВІКОВА СТРУКТУРА ПОПУЛЯЦІЇ – співвідношення чисельності особин популяції різних вікових станів. Т. О. Работнов (1950) залежно від співвідношення цих груп у популяції виділяв популяції інвазійні, нормальні та регресивні. *Інвазійні* популяції складаються в основному з віргінільних особин і запасу життєздатного насіння в ґрунті. *Нормальні* популяції повночленні – складаються з особин всіх вікових груп. Зазвичай центральне ядро утворюють генеративні рослини. *Регресивні* популяції мають різко підвищену частку сенільних рослин за майже повної відсутності віргінільних особин. Такі популяції недовговічні і з часом повністю випадають із угруповання. Вивчення великої кількості видів різних життєвих форм у різних ценозах дозволяє говорити, що вікова структура нормальних популяцій характеризується певним співвідношенням вікових груп. У нормальних популяцій можливе виділення *базового* вікового спектра, структура якого значною мірою визначається біологічними властивостями рослин.

ВІКОВИЙ СКЛАД ПОПУЛЯЦІЇ – розподіл особин популяції за віковими станами (стадіями розвитку). Розрізняють особини: латентні (насіння, цибулини, кореневища, спори); ювенільні (юнацькі); іматурні (перехідні від ювенільних до віргінільних); віргінільні (добре розвинені, але неспороносні, неквітучі та неплодоносні); прематурні (що почали розмноження у відносно ранньому віці); генеративні (спороносні та плодоносні); сенільні (старечі, що вегетують, але вже не розмножуються).

ВІТАЛІТЕТ – див. *життєвість*.

ВІТАМІНИ – низькомолекулярні органічні сполуки різної хімічної природи, що виконують найважливіші біохімічні та фізіологічні функції у живих організмах. Потрібні організму в дуже невеликих кількостях, оскільки мають високу біологічну активність. В. можна розглядати як універсальні компоненти клітинного метаболізму живих організмів. Не будучи матеріалом для біосинтезу, вони беруть участь у всіх біохімічних процесах. Відомо більше 20 В. Вони мають літерні позначення, хімічні назви, що характеризують їх фізіологічну дію. Класифікуються за хімічною природою або фізико-хімічними властивостями. В. діляться на водорозчинні та жиророзчинні. До водорозчинних відносяться аскорбінова кислота, піридоксин, фолієва кислота, ціанкобаламін, нікотинамід, біотин; до жиророзчинних –

ретинол, кальцифероли, токофероли, філохіноли. До вітаміноподібних сполук належать деякі флавоноїди, ліпоєва, оротова, пангамова кислоти, холін, інозит. Якісне визначення В. в рослині та їх кількісний аналіз обумовлені їхньою хімічною структурою. В. отримують хімічним і мікробіологічним синтезом, а також з природних джерел.

ВІТАМІНОНОСНІ РОСЛИНИ – численна група дикорослих і культивованих рослин, що містять у своїх органах значну кількість вітамінів. Найбільш поширені В.р. відносяться до родин розових, цибулевих, горіхових, ломикаменевих, пасльонових та ін. Вітаміни виявлені у всіх частинах В.р., але поширені в них дуже нерівномірно. В.р. використовуються як сировина для промислового одержання чистих вітамінів або різних препаратів та біологічно активних харчових добавок.

ВОДНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ – кодифікований закон України. Кодекс введено в дію з дня опублікування – 13 червня 1995 року. Завданням водного законодавства є регулювання правових відносин з метою забезпечення збереження, науково обґрунтованого, раціонального використання вод для потреб населення і галузей економіки, відтворення водних ресурсів, охорони вод від забруднення, засмічення та вичерпання, запобігання шкідливим діям води та ліквідації їх наслідків, поліпшення стану водних об'єктів, а також охорони прав підприємств, установ, організацій і громадян на водокористування. Цей документ регламентує правила поведіння щодо водних об'єктів, їх прибережно-захисних смуг. Водні та навколоводні рослинні ресурси мають заготовлятися згідно вимог даного документа.

ВОДНІ РЕСУРСИ – вид природних ресурсів за генезисом; це розподіл опадів, річки, судноплавні шляхи, озера, потужність гідроелектростанцій.

ВОДОРОСТІ – збірна група таксонів нижчих рослин, що об'єднує в основному фотосинтезуючі організми, які мешкають у воді та у ґрунті. Є піонерами заселення вільного субстрату та початку утворення ґрунту. Тіло В. не поділено на органи та тканини. В. можуть бути одноклітинними, колоніальними і багатоклітинними, іноді мають тканинну будову. У В. є вегетативне тіло (слань, або

талом) і різіоди, які служать для прикріплення до ґрунту, а в деяких паразитних форм – для поглинання поживних речовин. Розмножуються вегетативним, нестатевим та статевим шляхом. На основі відмінностей у наборі пігментів, особливостей морфології та біохімії розрізняють 12 відділів В. Вони становлять основну масу бентосу та планктону. Перспективна група у економічному плані. В. виробляють понад ¼ всієї органічної речовини планети. Великі В. використовуються в їжу, як корм для худоби, в медицині, служать сировиною для отримання агар-агару, альгінатів, йоду та ін., є об'єктом аквакультури (ламінарія).

ВОЛОГІСТЬ РОСЛИННОЇ СИРОВИНИ – показник, що характеризує ступінь насиченості сировини водою. Використовується для розрахунку маси сировини після сушіння.

ВОЛОКНА РОСЛИННІ – прозенхімні клітини склеренхіми з потовщеними оболонками, які зазвичай здерев'янілі і загострені по кінцях. За розташуванням у рослинах В.р. поділяються на флоємні, або луб'яні, і ксилемні, або деревинні (лібриформ). У виробництві використовують поняття «волокно технічне».

ВОЛОКНИСТІ РОСЛИНИ – група рослин, які дають волокно. Волокно може утворюватися: 1) у насінні (бавовник); 2) у лубі (корі) стебла (льон, конопля, кенаф, джут); 3) у листі (новозеландський льон, манільська пенька, текстильний банан). За більш конкретним напрямком використання група В.р. включає: прядивні рослини, з волокон яких можна отримати пряжу грубих та тонких тканин; плетінкові деревні рослини, що використовуються для грубого плетіння корзин; плетінкові трав'янисті рослини, що використовуються, головним чином, для більш тонкого плетіння – домашнього начиння, капелюхів, взуття та ін.; щіткові й віничні – використовуються для виготовлення щіток, віників; набивкові та пакувальні, які кладуть у тару з метою запобігання пошкодження предметів у тарі у разі її різких рухів; паперово-целюлозні – придатні для виготовлення паперу; підв'язувальні – використовуються для підв'язування, наприклад, кущів винограду.

ВОЛОКНО ТЕХНІЧНЕ – пучки луб'яних волокон, виділені зі стебел дводольних рослин (льон, коноплі, кенаф та ін.), а також листові волокна з провідними елементами з листя однодольних

рослин (сизаль, банан текстильний, новозеландський льон). Термін використовується у виробництві. Луб'яні волокна дводольних рослин називають м'якими і використовують, головним чином, для виготовлення тканин, а однодольних рослин – твердими і використовують для виготовлення мотузок, канатів і т.п.

ВОСКИ ПРИРОДНІ (ЖИРОПОДІБНІ РЕЧОВИНИ) – складні суміші складних ефірів вищих жирних кислот і одно-або двоатомних вищих спиртів. Містять також кілька вільних жирних кислот, спиртів, вуглеводнів. Мають водовідштовхувальні властивості, набувають пластичності при незначному нагріванні. За походженням В.п. ділять на тваринні (бджолиний, ланолін, спермацет), рослинні (карнаубський, канделільський, пальмовий, лляний) та викопні (гірський, або озокерит, церезин). Рослинні воски покривають тонким нальотом стебла, листки, плоди рослин. Карнаубський віск одержують із рослин бразильської пальми, канделільський – із рослини педилянтус, пальмовий – зі стовбура воскової пальми, лляний – із стебел льону. В.п. знаходять застосування у фармацевтичній, паперовій, текстильній та лакофарбовій промисловості. У медицині зазвичай застосовують воски тваринного походження як основу для лікарських форм, а також широко використовують їх у косметичній промисловості.

ВРАЗЛИВІ ВИДИ – категорія рослин, занесених до Червоної книги України; види, які у найближчому майбутньому можуть бути віднесені до категорії зникаючих, якщо триватиме дія факторів, що негативно впливають на стан їх популяцій [Закон «Про Червону книгу України», 2002].

ВРОЖАЙНІСТЬ, АБО ЩІЛЬНІСТЬ ЗАПАСУ СИРОВИНИ – величина сировинної фітомаси, що отримується з одиниці площі, зайнятої заростю.

ВУГЛЕВОДИ – аліфатичні поліоксикарбонільні сполуки та їх численні похідні. Поділяються на моносахариди, олігосахариди та полісахариди. У рослинах моносахариди – первинні продукти фотосинтезу, які використовуються потім для біосинтезу глікозидів, полісахаридів, амінокислот, поліфенолів та ін. У цих перетвореннях, як правило, беруть участь фосфорильовані похідні цукрів, з яких найважливіші – нуклеозиддифосфати. У рослині синтезуються два

класи полісахаридів: структурні (пектинові речовини, целюлоза, геміцелюлоза) та резервні (крохмаль, фруктозани) полісахариди. Перші необхідні для утворення клітинних стінок і виявляються у всіх частинах рослин, де відбувається ріст тканин. Резервні полісахариди зазвичай накопичуються як енергетичний резерв у вигляді крохмалю; енергія звільняється або в результаті гідролізу резервних полісахаридів з подальшим розщепленням моносахаридів, або в анаеробних умовах (бродиння, гліколіз), або окислювальним шляхом. Крохмаль завжди запасається у вигляді крохмальних зерен у період активного фотосинтезу, а потім у темновий період мобілізується та переноситься у формі сахарози. Більш постійні запаси полісахаридів утворюються в процесі росту рослин у насінні та різних органах, що приймають участь у вегетативному розмноженні (наприклад, стеблових бульбах, бульбоцибулинах, цибулинах). Джерелом сахарози для щойно пророслої рослини служать запасні полісахариди, відкладені в насінні або органах, що вегетативно розмножуються.

Г

ГАЗОСТІЙКІСТЬ РОСЛИН – здатність рослин та рослинних угруповань виносити підвищені концентрації шкідливих для них газів, не властивих нормальному складу повітря (сірководень, оксиди сірки, азоту та ін.). Проникнення газів у рослинні клітини сприяє накопиченню отруйних речовин, які порушують процеси метаболізму. Види рослин, які є газостійкими, утворюють велику біомасу і мають інтенсивний газообмін. Найбільш газостійкі рослини мають більш розвинену покривну тканину листків та більш щільну структуру палісадної та губчастої паренхіми. Серед трав'янистих рослин газостійкими є багато видів злаків і осок, серед деревних і чагарникових – більшість видів тополі, в'яз гладкий, маслинка срібляста, троянда зморшкувата, жимолость татарська та ін. У зв'язку з великим техногенним забрудненням актуальним є відбір газостійких видів рослин для територій промислових підприємств.

ГАЛЕНОВІ ПРЕПАРАТИ – фармакологічні або лікарські засоби, що являють собою різні вилучення з лікарських рослин для внутрішнього та (або) зовнішнього застосування.

ГАРШУС – смола, що отримується з живиці (терпентин, смолиста речовина) хвойних рослин.

ГЕНЕРАЛІЗАЦІЯ КАРТИ – узагальнення змісту карти та процес відбору об'єктів при переході від більшого масштабу до меншого (від окомірної зйомки до найдрібніших карт). Г.к. – це не просте зменшення контуру та його змісту, а зміна внутрішньої сутності карти. У міру зменшення масштабу відсікаються другорядні деталі і розкриваються більш загальні географічні закономірності. Наприклад, у картах рослинності великого масштабу показуються рослинні категорії на рівні асоціацій, груп асоціацій та типів комплексів; у середньому масштабі – географічне поширення вищих категорій рослинності; у дрібному – підзональна та провінційна рослинність. Г.к. поєднує дві взаємопов'язані сторони – геометричну та географічну. Чим дрібніший масштаб геоботанічної карти, тим більше значення набуває географічна сторона. Усі правила Г.к. враховуються при узагальненні карт ресурсів рослинної сировини.

ГЕНЕРАТИВНИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ – період онтогенезу рослини від початку розмноження статевим шляхом до його закінчення.

ГЕНЕРАТИВНІ ОРГАНИ – органи, які виконують функції розмноження рослин (квітки, плоди, насіння). Г.о. разом з органами безстатевого та вегетативного розмноження відносяться до репродуктивних органів.

ГЕНЕРАТИВНІ ОСОБИНИ – статевозрілі особини, такі, що розмножуються статевим шляхом.

ГЕНЕРАЦІЯ – див *покоління*.

ГЕНЕТИЧНЕ РІЗНОМАНІТТЯ – будь-яка відмінність у нуклеотидах, генах, хромосомах або цілих геномах організмів. Генетичне різноманіття є «основною валютою різноманіття» і відповідає за відмінності між особинами, популяціями та видами.

ГЕНОТИП – сукупність генів певного організму, яка виявляється у своєму фенотипі.

ГЕНОФОНД – пул (сукупність) генів. Вся генетична інформація, що міститься в геномах особин репродуктивної частини популяції, у межах якої здійснюється обмін спадковим матеріалом.

ГЕОБОТАНІКА – наука про рослинний покрив Землі як сукупність рослинних угруповань (або фітоценозів), їх склад, будову, класифікацію, динаміку й географію.

ГЕОБОТАНІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ – див. *районування геоботанічне*.

ГЕОБОТАНІЧНІ КАРТИ – це тематичні карти, які синтезують різноманітні дані про рослинний покрив тієї чи іншої території. Геоботанічна картографія на сучасному рівні є одним із методів вивчення рослинності та її географічного поширення. В універсальних Г.к. відображаються відомості про склад, структуру, типологію, динаміку, географію рослинності та її зв'язки з численними природними факторами. Г.к. показують поширення по земній поверхні підрозділів рослинного покриву, що склався в процесі його історичного розвитку, а також зміни, що сталися під впливом діяльності людини. Залежно від масштабу Г.к. діляться на великомасштабні (1:5000 – 1:25000), узагальнені великомасштабні (1:50000 – 1:200000), узагальнені середньомасштабні карти (1:600000), оглядові дрібномасштабні (1:1500000 – 1:5000000). Універсальні Г.к. служать основою для створення спеціалізованих карт рослинності (лісових, болотних, ресурсних). Г.к. – це важлива ланка в серії поєднаних тематичних карт природи. З їхньою допомогою проводиться обґрунтування перспективи планування природокористування (прогнозні карти).

ГЕОГРАФІЧНА ДИНАМІКА – різниця вмісту певної речовини або врожайності у рослин даного виду в різних географічних точках ареалу.

ГЕТЕРОЗИС – явище, коли перше покоління гібридів, отримане при схрещуванні неспоріднених особин, має підвищену продуктивність, життєздатність, стійкість до несприятливих умов тощо.

ГІБЕРЕЛІНИ – див. *регулятори росту та розвитку рослин*.

ГІБРИД – нащадок батьків, що генетично різняться. У широкому значенні це будь-яка особина, гетерозиготна за одним чи кількома генами.

ГІБРИДИЗАЦІЯ – схрещування форм (популяцій, підвидів, видів тощо), які генетично різняться хоча б алелями одного гену.

Розрізняють Г. спонтанну (відбувається в природі), штучну (здійснюється людиною), статеву (на основі злиття статевих клітин – гамет), соматичну (на основі злиття ядер, цитоплазми та органел соматичних клітин), внутрішньовидову (у тому числі міжсортову) та віддалену (міжвидову та міжродову).

ГІПРОФІТ – рослина, що живе в середовищі з надлишковою вологістю.

ГІДРОПОНІКА – вирощування рослин без ґрунту на штучних середовищах з використанням живильних розчинів. Г. дозволяє регулювати умови вирощування рослин: створювати режим кореневого живлення, що повністю забезпечує потреби рослин у поживних елементах, концентрацію вуглекислого газу в повітрі, інтенсивність та тривалість освітлення. Г. застосовують для вирощування в захищеному та відкритому ґрунті різних рослин (овочів, зеленої маси для вітамінного підживлення сільськогосподарських тварин взимку) та в науково-дослідній роботі.

ГІЛКОВИЙ КОРМ – заготовлені на корм худобі гілки листяних порід. Частково замінюють сіно, соломку при годівлі великої рогатої худоби, овець, кіз, коней, кроликів. Заготовляється влітку у вигляді вінчиків або взимку з молодих пагонів берези, осики, верби, горобини, тополі, клена. Використовують пагони до 1,5 см завтовшки. Перед згодовуванням часто подрібнюють та запарюють.

ГІРКОТИ – безазотисті гіркі речовини, що збуджують апетит і покращують травлення і не мають резорбтивної дії. За хімічною природою це терпеноїдні сполуки. Поділяються на низку груп. Г. найбільш широко представлені в родині тирличевих, зустрічаються в родинях губоцвітих і айстрових. Застосовують Г. та препарати, що їх містять, при розладах травлення, що супроводжуються відсутністю апетиту, диспептичними явищами. Сировину, до складу якої входять Г., поділяють на дві групи: чисті Г. (коріння тирличу, коріння кульбаби, лист трифолі) і сировину гірко-ароматичну або гірко-пряну (трава полину, трава деревію, кореневище лепехи).

ГЛІКОЗИДИ – похідні цукрів (моносахаридів та олігосахаридів), у яких глікозидна частина молекули пов'язана через атом кисню, сірки та азоту з радикалом органічної сполуки, що не є цукром, і називається агліконом. Г., як правило, – це кристалічні речовини,

часто гіркого смаку, безбарвні або забарвлені (флавоноїди, антраглікозиди та ін.). Вони розчиняються у воді та спирті, погано або не розчиняються у неполярних органічних розчинниках. У рослинах Г. переважно знаходяться в розчиненому вигляді у клітинному соку.

ГРИБИ – нижчі еукаріоти, велика група, що налічує близько 100 тис. видів. Представляють одне з чотирьох царств живих організмів, що включає ряд відділів і класів, поєднують ознаки як рослин, так і тварин. Позбавлені хлорофілу, і тому для їх харчування потрібна готова органічна речовина. Основою вегетативного тіла Г. є міцелій, що являє собою систему тонких ниток, що галузяться, або гіф. Г. різноманітні за зовнішнім виглядом, місцями зростання та фізіологічними функціями. Залежно від субстрату Г. поділяють на паразитів (використовують для живлення живі тканини) та сапрофітів (харчуються мертвою органічною речовиною). Розрізняють їстівні та отруйні для людини та тварин види Г. Усі їстівні види мають у ґрунті вегетативне тіло – міцелій (грибниця), а на поверхні ґрунту – плодове тіло, яке зазвичай називають грибом. Г. широко використовуються у харчовій промисловості, медицині.

ГУМІ – див. камеді.

ГУТАЦІЯ – виділення листками рослин крапельно-рідкої води та разом із нею – солей.

ГУТАПЕРЧЕНОСНІ РОСЛИНИ – рослини, що накопичують гуту (ізомер натурального каучуку – транс-1,4-поліізопрен) та використовуються як сировина для її отримання. Практичними продуцентами гутаперчі є багато тропічних дерев родини сапотових, а також види бруслини (б. бородавчаста, б. європейська). Гутаперча (гута і смола) міститься в соку рослин або особливих спеціалізованих вмістилищах. Вона накопичується в різних органах та тканинах: у листі, корі зелених пагонів, гілок, у лусках бруньок, квітках, перикарпії; у деревині відсутня. Гутаперча завдяки своїй пластичності та стійкості до впливу агресивних компонентів зовнішнього середовища використовується для ізоляції в електротехніці, а також у медицині – у стоматології та хірургії. З розвитком хімії полімерів господарське значення гутаперчі поменшало.

Г

ГРУНТОВІ РЕСУРСИ – вид природних ресурсів за генезисом; це типи ґрунтів і їх відсоткове співвідношення, родючість і т. п.

Д

ДЕГЕНЕРАЦІЯ – 1. Зміна будови та процесів життєдіяльності організму в ході еволюційного розвитку у бік вторинного спрощення. 2. Спрощення структури органів у процесі онтогенезу. 3. Виродження, погіршення біологічних ознак організму, яке викликається несприятливими зовнішніми умовами, тривалим самозапиленням. 4. Процес руйнування організму чи його частин за індивідуального розвитку.

ДЕГРАДАЦІЯ ЕКОСИСТЕМИ – зміна сукупності організмів та їхнього фізичного навколишнього середовища в екосистемі таким чином, що вона більше не може функціонувати.

ДЕКОРАТИВНІ РОСЛИНИ – велика група рослин, що володіють високими декоративними якостями (витонченістю форм, барвистістю квіток, листків тощо, здатністю утворювати куртини і т. д.). Включають всі життєві форми та екологічні групи рослин. Д.р. використовують у зеленому будівництві (створення парків, садів, скверів, бульварів, газонів, клумб, работок, альпійських гірок, різних композицій для прикраси пейзажу чи ландшафту). Д.р. підбирають з урахуванням їх естетичних властивостей та здатності протистояти певним несприятливим факторам. Зокрема, у міських умовах застосовуються газостійкі та пилостійкі види. При komponуванні груп рослин для досягнення декоративного ефекту враховують еколого-біологічні особливості кожного виду. Д.р. поділяються на паркові, садові, кімнатні та ін. Найбільшого поширення набули Д.р. з родин лілійних, півникових, амарилісових, розових, айстрових.

ДЕНДРОЛОГІЧНИЙ ПАРК (ДП) – категорія природно-заповідного фонду України; ДП створюється з метою збереження і вивчення у спеціально створених умовах різноманітних видів дерев і чагарників та їх композицій для найбільш ефективного наукового, культурного, рекреаційного та іншого використання. Земельні ділянки з усіма природними ресурсами вилучаються з господарського використання і надаються дендрологічним паркам згідно законодавства України. ДП

створюють та підтримують колекції корисних деревних рослин, зберігають їх генофонд *ex-situ* (поза межами природних місцезростань). Збір рослинної сировини на території ДП забороняється [Закон «Про природно-заповідний фонд України», 1992].

ДЕРЕВИНА – вторинна ксилема, комплекс утворених камбієм тканин, що виконують провідні та запасні функції. У стовбурі дерева Д. розташовується між серцевиною та корою. Характеризується щорічним приростом. Д. складає основну масу стовбура, коріння та гілок деревних рослин. Д. широко використовується в народному господарстві як матеріал для різноманітних виробів та конструкцій, а також як основна сировина в хімічній та целюлозно-паперовій промисловості, що визначається комплексом її хімічних та фізико-хімічних властивостей.

ДЕРЕВИННІ РОСЛИНИ – це деревні рослини (дерева, кущі), у яких використовується деревина. Деревина дерев, як правило, використовується у промислових масштабах для великих за розміром виробів: бруса, дошок, фанери тощо (наприклад, сосна звичайна), з деревини кущів отримують незначні за розміром вироби: чубуки, човники для швейних машин, тростини (наприклад, самшит вічнозелений) та ін.

ДЕРЕВНІ РОСЛИНИ – життєві форми рослин, у яких річні пагони (пагони, що утворилися цього року) повністю дерев'яніють. Сюди відносяться дерева, кущі і кущики.

ДЕРЖАВНА ФАРМАКОПЕЯ (ДФ) – зведення фармакопейних статей (ФС) на лікарську рослинну сировину та лікарські засоби, що мають лікувальну цінність та широко увійшли до медичної практики. ДФ має силу державних стандартів; їх вимоги є обов'язковими для всіх підприємств та установ, які виготовляють, зберігають, контролюють та застосовують лікарські засоби та лікарську сировину.

ДЕРЖАВНИЙ СТАНДАРТ (ДЕРЖСТАНДАРТ) – документ, що визначає нормативно-технічні вимоги до сировини, виробів, виробничих процесів, що регламентує методи визначення якості продукції та умови, необхідні для її збереження.

ДЕРНИНА – поверхневий щільний шар ґрунту, переплетений живим і мертвим корінням, пагонами та кореневищами багаторічних трав. Містить підвищену кількість органічних речовин. Особливо розвинена на луках, залежних землях, у степах тощо.

ДЕРНОВИНА – життєва форма трав'янистих рослин, у якій утворення пазушних пагонів відбувається всередині піхв листків, в результаті утворюється дуже щільна сукупність пагонів. Формується переважно у злаків та осок.

ДЕТЕРМІНАНТИ – рослини, що визначають умови середовища у фітоценозі. Д. є багато рослин в угрупованнях, зокрема, домінуючі та диференціальні види. Можна розрізняти Д. зволоження, засоленості, багатства ґрунту і т. д.

ДЕФОЛІАЦІЯ – скидання листя, яке може бути природним або штучним (дія на рослини хімічними препаратами групи пестицидів, що викликає старіння листя та штучний листопад, це прискорює дозрівання і полегшує збирання врожаю. Широко застосовується для видалення листя у бавовнику.)

ДЕШИФРУВАННЯ АЕРОФОТОЗНІМКІВ (КОСМІЧНИХ ЗНІМКІВ) – це виявлення, впізнання та інтерпретація об'єктів земної поверхні, що вивчаються, встановлення їх кількісних і якісних характеристик, взаємозв'язків і взаємообумовленостей, які існують між ними. На аерофотознімках та космічних знімках найкраще відображається рослинність у порівнянні з іншими компонентами середовища. Зовнішні фізіономічні риси рослинного покриву визначаються за прямими показниками, які видно на знімку. За непрямыми показниками можна виявити видовий склад, ярусність, вік, висоту та інші ознаки. Дешифрувальні ознаки різних типів рослинності мають різний рівень розробленості. Найбільше даних по лісах, степах, болотах. До прямих дешифрувальних ознак включаються тон (колір), малюнок, тіні, форма та розмір. Основним є тон (або колір) фотозображення. Він визначається спектральною яскравістю рослин, будовою (фактурою) рослинності, забарвленням поверхні ґрунту, що просвічує між рослинами. Наприклад, зображення мезофільних і тіньовитривалих рослин мають більш темний тон, ніж зображення ксерофітів і світлолюбних рослин. Кожен фітоценоз крім тону, відрізняється текстурою, що утворюється

світло-тіньовою мозаїкою. Так, грядово-мочажинні комплекси боліт, складені угрупованнями різної екології, мають зображення смуг світлого і темного кольору, що чергуються. Це вже поєднання тону та малюнка. На знімках розпізнаються кілька груп малюнків, зумовлених окремими рослинами, мозаїчним та комплексним розташуванням угруповань, поєднанням мезо- та макроструктур угруповань. Форму та розміри зображення добре видно у лісах, де крони різних едифікаторів (ялини, сосни) мають свою форму. За формою розрізняються, наприклад, болота, приурочені до різних типів улоговин, рілля, луки. Найбільш повну характеристику рослинності за аерофотознімками можна отримати лише з використанням прямих та непрямих ознак. До останніх відноситься рельєф, геологічна будова ґрунту.

ДИКОРОСЛІ РОДИЧІ (СПІВРОДИЧІ) КУЛЬТУРНИХ РОСЛИН

– види природної флори, еволюційно-генетично близькі до культурних рослин. Такими вважають види, які відносяться до того ж роду, що й культурні рослини. Д.р.к.р. – це види, які не вирощуються та не обробляються людиною. Але вони потенційно придатні для введення в культуру або використання в процесі отримання нових сортів. До них відносяться предки сільськогосподарських культур і інші види різного ступеня близькості до цих культур. На відміну від культурних сортів, дикі родичі мають більшу стійкість до шкідників, хвороб, коливань факторів зовнішнього середовища, кращу адаптованість до природних катаклізмів. Д.р.к.р. є резерватом та донором корисних для культурних рослин генів, і тому їх використовують при створенні нових сортів.

ДИКОРОСЛІ РОСЛИНИ – це види, які спонтанно (без прямої участі людини) зростають, розмножуються і розселяються в природних середовищах існування. Сьогодні на Земній кулі відомо близько 500 тисяч видів дикорослих рослин.

ДИНАМІКА ВМІСТУ ХІМІЧНИХ РЕЧОВИН – кількісні та якісні зміни складу хімічних речовин (добові, сезонні, вікові та інші) у тканинах та органах рослин. Вивчення сезонної та вікової динаміки має значення для оцінки якості рослинної сировини та визначення термінів її заготівлі.

ДИНАМІКА ПОПУЛЯЦІЙ РОСЛИН – зміна чисельності, статевого та вікового складу популяції, що визначається внутрішньо-популяційними процесами, взаємодіями популяцій різних видів, коливаннями умов довкілля.

ДИНАМІКА РОСЛИННОСТІ – зміни, що супроводжуються появою нових рослинних угруповань з іншим складом едифікаторів та домінантів, іншою продуктивністю, іншим типом кругообігу речовини та енергії. Вікові зміни (сукцесії) особливо тривалі і незворотні; вони простежуються на значних територіях, зайнятих сукупністю угруповань, лише на рівні формацій і навіть типів рослинності. Зміни конкретних фітоценозів відносяться до розряду часткових. Вони відбуваються під впливом внутрішніх (ендогенних) та зовнішніх (екзогенних) причин. У першому випадку один фітоценоз замінюється іншим внаслідок змін середовища самими рослинами, їх життєдіяльністю; у другому – при зміні географічного середовища, зовнішнього по відношенню до фітоценозу.

ДИСЕМІНАЦІЯ – природний процес поширення насіння та інших діаспор рослин на певній території.

ДІЛЯНКА ЗАГОТІВЛІ – частина промислового масиву або весь масив, де ведеться заготівля рослинної сировини: ягід, грибів, лікарських рослин і т. д.

ДІЮЧА РЕЧОВИНА – компонент фармакологічних або лікарських засобів, який має терапевтичний або інший корисний вплив на організм.

ДОБОВА ДИНАМІКА – різниця вмісту певної речовини у рослинах певного виду у різний час доби.

ДОБРОЯКІСНІСТЬ РОСЛИННОЇ СИРОВИНИ – відповідність якості сировини технічним вимогам, до яких відносяться: числові показники (вміст діючих речовин, вологи, золи, екстрактивних речовин тощо), зовнішній вигляд, кількість і якість домішок і т. д. Кількість допустимих домішок (нетоварні частини тієї ж рослини, органічні та мінеральні домішки) регламентується нормативно-технічними документами (НТД). За наявності неприпустимих домішок (цвіль, послід гризунів, частини отруйних рослин тощо) сировина бракується.

ДОМІНУВАННЯ – 1. Здатність виду займати в угрупованні пануюче становище і впливати на розвиток фітоценозу та екосистеми в цілому. 2. Участь лише одної алелі у визначенні ознаки у гетерозиготної особини (домінантність).

ДОМІНАНТИ – види, що панують в угрупованні за проєктивним покриттям або за фітомасою. Д. найбільш інтенсивно використовують умови екотопу і найбільш активно беруть участь у кругообігу речовин. Вони переважають у основному ярусі угруповання і панують одноосібно. *Кондомінанти* розділяють панування з іншим видом (видами); *субдомінанти* переважають у другорядних ярусах.

ДОСЛІДНИЦЬКІ ЗАХОДИ З ОХОРОНИ РОСЛИННИХ РЕСУРСІВ – інвентаризація складу, облік запасів сировини і картування основних заростей і масивів найважливіших видів рослин, в першу чергу дефіцитних, з запасами, що зменшуються і потрібні у великих кількостях (*айр, конвалія, цмин*). Необхідно вивчати хімічний склад і його динаміку у головних сировинних видах для виявлення заростей з найбільшим вмістом і найкращим співвідношенням біологічно активних речовин і використовувати такі зарості і кращі форми для заготівлі вихідного матеріалу з метою інтродукційного вивчення і подальшого введення в культуру.

ДОСТУПНІСТЬ ЗАПАСІВ – див. *запас доступний*.

ДУБИЛЬНІ РЕЧОВИНИ (ТАНІДИ) – високомолекулярні фенольні сполуки рослин, здатні утворювати міцні зв'язки з білками та іншими природними полімерами (целюлозою, пектиновими речовинами). Названо так за їхньою здатністю дубити невироблену шкіру. Ця здатність Д.р. заснована на їхній взаємодії з колагеном (білком шкіряних покривів), що призводить до утворення стійкої поперечно пов'язаної структури. Д.р. беруть участь у найважливіших біохімічних реакціях рослин, виконують захисні функції, разом із лігніном та целюлозою беруть участь у створенні опорних тканин (вторинні клітинні стінки, деревина). Д.р. застосовують при виробленні (дублінні) шкіри і хутра, при фарбуванні бавовняних тканин, в медицині та ветеринарії як в'язучі засоби, в харчовій промисловості (вони значною мірою визначають смак, колір і частково аромат деяких продуктів).

ДУБИЛЬНІ РОСЛИНИ – рослини, що містять у клітинному соку велику кількість дубильних речовин. Найчастіше дубильні речовини накопичуються в корі стовбура, коренів та кореневищ, у стеблах та листках трав'янистих рослин. Максимальна їх кількість є у патологічних утвореннях – галах– до 50-70%. Вміст дубильних речовин змінюється в залежності від періоду вегетації рослин, їхнього віку та інших факторів. Маючи бактерицидні та фунгіцидні властивості, дубильні речовини перешкоджають гниттю деревини і є захисними речовинами для рослин проти шкідників та збудників патогенних захворювань. За кількістю видів зі значним вмістом дубильних речовин виділяються родини розових, гречкових, геранієвих, вербових, губоцвітих, бобових, айстрових. Велика кількість Д.р. притаманна багатьом південним районам країни.

ДУХМЯНІ РОСЛИНИ – див. *ефірно-олійні рослини*.

Е

ЕДАФОТОП – сукупність умов середовища, створених ґрунтом.

ЕДИФКАТОР – вид рослин, який створює особливе середовище для інших рослин у фітоценозі та відіграє важливу роль в побудові його структури (наприклад, сосна – у бору, ковила – у степу). Як правило, це домінант рослинного угруповання.

ЕКЗОТИЧНІ ВИДИ – види, які зростають (мешкають) поза межами їх природного ареалу. Як синоніми «екзотичних видів» використовують такі терміни, як «некорінні», «немісцеві», «чужоземні», «адвентивні», «неофіти» (для рослин) і «внесені».

ЕКОЛОГІЧНА ДИНАМІКА – різниця вмісту певної речовини або врожайності рослин певного виду у різних екологічних умовах.

ЕКОЛОГІЧНИЙ ФАКТОР – будь-яка умова зовнішнього середовища, що впливає на рослину або угруповання, на яку останні реагують пристосувальними реакціями. Е.ф. ділять на абіотичні, біотичні та антропогенні.

ЕКОМЕРЕЖА – єдина територіальна система, яка об'єднує ділянки природних та напівприродних ландшафтів. Екомережа утворюється з метою поліпшення умов для формування та відновлення довкілля; підвищення природно-ресурсного потенціалу території України;

збереження ландшафтного та біологічного різноманіття; збереження місць оселення та зростання цінних видів тваринного і рослинного світу; збереження генетичного фонду; збереження шляхів міграції тварин [Закон «Про екологічну мережу України», 2004].

ЕКОНОМІЧНА БОТАНІКА – див. *ботанічне ресурсознавство*.

ЕКОНОМІЧНА ОЦІНКА РОСЛИННИХ РЕСУРСІВ – грошове вираження максимально можливого економічного ефекту, одержуваного з одиниці площі рослинних ресурсів, що експлуатуються в результаті їх раціонального використання.

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗДІЛ БОТАНІЧНОГО РЕСУРСОЗНАВСТВА – науковий напрямок, об'єктом досліджень якого є економічна оцінка виробництва сировини і інших пов'язаних з цим питань.

ЕКОСИСТЕМНІ ПОСЛУГИ – це всі блага, які люди отримують від екосистем. Вони розподіляються на забезпечувальні, регулювальні та культурні послуги, які безпосередньо впливають на людей, і підтримувальні послуги, необхідні для збереження інших послуг.

ЕКОТОП – абіотичні умови місця перебування рослинного угруповання.

ЕКСПЛУАТАЦІЙНИЙ (ПРОМИСЛОВИЙ) ЗАПАС (ЕЗ) – величина сировинної фітомаси товарних екземплярів виду на ділянках, придатних для промислової заготівлі. Величина експлуатаційного запасу сировини підраховується за формулою: $EZ = (M - 2m) \times S$ (кг, ц, т).

ЕКСТРАКТ – концентрована згущена витяжка з рослин. Приготування екстрактів (витяжка) проводиться за допомогою нейтральних (вода) або органічних (спирт, ефір та ін.) розчинників (див. *лікарська форма*).

ЕРГОГЕННІ ВЛАСТИВОСТІ РОСЛИН – здатність рослин підтримувати та відновлювати працездатність людини (див. *фітоергономіка*).

ЕФІРНІ ОЛІЇ – леткі рідкі суміші органічних речовин, що виробляються рослинами та обумовлюють їх запах. За леткість і здатність переганятися з водяною парою названі ефірними, а за

зовнішню схожість із жирними оліями – оліями. Характерні компоненти Е.о. – терпеноїди, рідше дитерпеноїди, а також сполуки фенілпропанової групи. З Е.о. виділено понад 1000 компонентів, представлених різними типами вуглеводнів, спиртами, кетонами, кислотами, складними ефірами, лактонами та ін.

ЕФІРООЛІЙНІ РОСЛИНИ – рослини, що містять ефірні олії, які зумовлюють їхній запах. До родин, що відрізняються великою кількістю Е.р., відносяться глухокропивові (губоцвіті), розові, селерові, айстрові, кипарисові, миртові, рутові та ін. Ефірні олії накопичуються у різних секреторних структурах: залозистих волосках, залозках, смоляних ходах та ін. Найбільшим вмістом ефірних олій відрізняються квітки, плоди, листки. Е.р. є сировиною для парфумерної, миловарної, лікєро-горілочаної, кондитерської та консервної промисловості, а також вони використовуються для виробництва лікарських препаратів антисептичної, спазмолітичної, седативної, нефролітичної та іншої дії.

Ж

ЖИВИЦЯ – терпентин, смолиста речовина кольору світлого бурштину. Виділяється під час поранення хвойних дерев. Утворюється в клітинах вистилаючої паренхіми і заповнює внутрішні порожнини каналів смоляних ходів деревини. Застигаючи на поверхні стовбура, оберігає оголені тканини від проникнення бактерій, грибів, комах, «загоює» рани (звідси і назва). Ж. – основна сировина для отримання каніфолі та скипидару. Добувають її підсочуванням.

ЖИРИ РОСЛИННІ (ОЛІЇ РОСЛИННІ ЖИРНІ) – повні складні ефіри гліцерину та вищих одноосновних жирних кислот (гліцериди), що відносяться до класу нейтральних ліпідів. Жирні кислоти, що найчастіше входять до складу Ж.р. – пальмітинова, стеаринова, арахінова, бегенова, олеїнова, лінолева, ліноленова. Ж.р. багаті на ненасичені жирні кислоти, тому в переважній більшості випадків вони мають рідку консистенцію. Плоди та насіння багатьох рослин накопичують Ж.р. у великих кількостях як запасні речовини. Ж.р. виконують значну роль захисних речовин, допомагають організмам переносити несприятливі умови довкілля, зокрема, низькі температури. Нагромаджуючись у сім'ядолях зимуючого насіння, вони дозволяють зберегти зародок в умовах морозу. У дерев

помірного поясу при переході у стан спокою запасний крохмаль деревини перетворюється на жир, що підвищує морозостійкість стовбура. Головним джерелом утворення компонентів жирів є гексози, насамперед, глюкоза та фруктоза.

ЖИРНІ ОЛІЇ – див. *жири рослинні*.

ЖИРНО-ОЛІЙНІ РОСЛИНИ – рослини з високим вмістом олій у плодах та насінні, достатнім для використання їх у жировій промисловості. Процес утворення та накопичення жирів у рослинах залежить як від спадкових особливостей, походження, онтогенезу, так і від умов довкілля чи обробітку. Світло, тепло, волога істотно впливають на ефективність утворення олій. Олійні плоди та насіння слід збирати в період зрілості, коли процес маслоутворення закінчено, інакше будуть отримані жири з високим вмістом вільних жирних кислот. Ж.-о.р. відносяться до різних родин. Одні з них – тропічні дерева, що дають переважно тверді олії (кокосова та олійна пальми, какао); інші – трав'янисті рослини помірних широт, що містять рідкі олії (соя, соняшник, ріпак, льон олійний, гірчиця та ін.), або деревні рослини, з яких також отримують рідкі олії (маслина, мигдаль, рицина, кісточкові, плодови: персик, абрикос, алича, слива). З дикорослих рослин багате на олії насіння родин соснових, жовтецевих, макових, розових, капустяних, айстрових та ін. Ж.-о.р. за своїм значенням для народного господарства поділяються на три групи: харчові, лікарські та технічні. До групи харчових входять ті Ж.-о.р., жири яких придатні для харчування людини, тобто не містять шкідливих та отруйних речовин: соняшник однорічний, кукурудза звичайна, європейська маслина і т. д. До групи лікарських Ж.-о.р. включають рослини, що містять олії зі специфічним впливом на організм людини і володіють косметичним ефектом: мигдаль звичайний, персик, алича, абрикос, домашня слива, рицина звичайна, льон звичайний. До технічних Ж.-о.р. відносяться ті види, олії яких можуть використовуватися в техніці: коноплі посівні, ріпак, льон звичайний та ін.

ЖИТТЄВА ФОРМА РОСЛИН, БІОМОРФА – зовнішній вигляд (габітус) рослини, що відображає її пристосованість до умов середовища. Ж.ф. формуються в результаті природного відбору у певних умовах. Конкретна Ж.ф. кожної рослини (дерево, чагарник, ліана тощо) змінюється в онтогенезі, тому під Ж.ф. як

класифікаційною одиницею розуміють сукупність дорослих особин. Основними широко відомими життєвими формами рослин є дерева, чагарники, напівчагарники, трави (багаторічні, дворічні, однорічні). Розповсюджена класифікація Ж.ф., запропонована К. Раункієром, заснована на розташуванні бруньок відновлення відносно поверхні ґрунту та способу їх захисту в несприятливих умовах (взимку, в посушливий період). К. Раункієр виділяв п'ять основних життєвих форм: фанерофіти, хамефіти, гемікриптофіти, криптофіти (гео- і гідрофіти) та терофіти.

ЖИТТЄВІСТЬ – 1. Інтенсивність життєвого процесу рослин, ступінь та міра його життєздатності. 2. Ступінь розвитку тієї чи іншої рослини у фітоценозі. Виділяють в основному три ступені Ж.: а) рослина проходить повний цикл розвитку; б) рослина добре вегетує, але не плодоносить; в) рослина вегетує слабо. Розрізняють якісні (вікові) та кількісні параметри Ж. У першому випадку – це вікові групи, у другому – висота, діаметр, проективне покриття, фітомаса. Ж. є показником пристосованості виду до екологічних умов певного угруповання.

3

ЗАБЕЗПЕЧУВАЛЬНІ ПОСЛУГИ – група екосистемних послуг; продукти, які ми отримуємо від екосистем (прісна вода, волокна, паливо, харчові продукти тощо).

ЗАБОЛОЧУВАННЯ – процес, що відбувається внаслідок підвищення вологості ґрунтів через підняття ґрунтових вод або близьке їхнє залягання, ускладнення стоку, погіршення випаровування (наприклад, після вирубки лісу чи пожежі). При З. змінюється рослинність та характер кругобігу речовин. Останній стає уповільненим, і частина залишків рослин і тварин, що не розклалися, переходять у торф. Ґрунти із мінеральних перетворюються на заболочені, а потім болотяні.

ЗАБРУДНЕНІСТЬ РОСЛИННОЇ СИРОВИНИ – наявність у різних органах рослин отруйних для організму людини речовин (солей важких металів, радіонуклеїдів, нітратів і т.д.) у кількостях, що перевищують гранично допустимі концентрації (ГДК), регламентовані ДСТУ.

ЗАГАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНИХ РОСЛИННИХ РЕСУРСІВ – це використання рослинних ресурсів громадянами для власних потреб, без подальшої реалізації. Таке використання не вимагає спеціальних дозволів і є безоплатним. У порядку загального використання природних рослинних ресурсів громадяни можуть збирати лікарську і технічну сировину, квіти, ягоди, плоди, гриби та інші харчові продукти для задоволення власних потреб, а також використовувати ці ресурси в рекреаційних, оздоровчих, культурно-освітніх та виховних цілях [Закон «Про рослинний світ», 1999].

ЗАГОТІВЛЯ РОСЛИННОЇ СИРОВИНИ – система організаційних, технологічних та економічних заходів, що забезпечують отримання високоякісної рослинної сировини, яка відповідає вимогам нормативно-технічної документації. *Можлива щорічна заготівля* – сумарний середньорічний експлуатаційний запас сировини на всіх ділянках заготівлі регіону, що розглядається. *Рекомендована щорічна заготівля* – частина можливої щорічної заготівлі, яка планується з урахуванням організаційних та економічних факторів; становить частину можливої щорічної заготівлі або дорівнює їй. *Фактична щорічна заготівля* – конкретна кількість сировини, заготовлена протягом заготівельного сезону.

ЗАКАЗНИК (З) – категорія природно-заповідного фонду України; З. оголошуються природні території (акваторії) з метою збереження і відтворення природних комплексів чи їх окремих компонентів. З. поділяються на ландшафтні, лісові, ботанічні, загальнозоологічні, орнітологічні, ентомологічні, іхтіологічні, гідрологічні, загальногеологічні, палеонтологічні та карстово-спелеологічні. Оголошення З. проводиться без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів. З. може бути загальнодержавного або місцевого значення. Для охорони рослинних ресурсів створюються ботанічні або ландшафтні З. Заготівля рослинної сировини дозволяється в межах З. інших типів, якщо це не призведе до погіршення стану екосистем [Закон «Про природно-заповідний фонд України», 1992].

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО ОХОРОНУ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА» – нормативний акт, завданням якого є регулювання відносин у галузі охорони, використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки,

запобігання і ліквідації негативного впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, збереження природних ресурсів, генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій та природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною. Підписаний Головою Верховної Ради Української РСР 25 червня 1991 року. Основними принципами охорони навколишнього природного середовища в Україні є: а) пріоритетність вимог екологічної безпеки, обов'язковість додержання екологічних нормативів та лімітів використання природних ресурсів при здійсненні господарської, управлінської та іншої діяльності; б) гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей; в) запобіжний характер заходів щодо охорони навколишнього природного середовища; г) екологізація матеріального виробництва на основі комплексності рішень у питаннях охорони навколишнього природного середовища, використання та відтворення відновлюваних природних ресурсів, широкого впровадження новітніх технологій; д) збереження просторової та видової різноманітності і цілісності природних об'єктів і комплексів; е) науково обґрунтоване узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів суспільства на основі поєднання міждисциплінарних знань екологічних, соціальних, природничих і технічних наук та прогнозування стану навколишнього природного середовища; є) обов'язковість оцінки впливу на довкілля; ж) гласність і демократизм при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього природного середовища, формування у населення екологічного світогляду; з) науково обґрунтоване нормування впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище; и) безоплатність загального та платність спеціального використання природних ресурсів для господарської діяльності; і) компенсація шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища; ї) вирішення питань охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів з урахуванням ступеня антропогенної зміненості територій, сукупної дії факторів, що негативно впливають на екологічну обстановку; й) поєднання заходів стимулювання і відповідальності у справі охорони навколишнього природного середовища; к) вирішення проблем охорони навколишнього природного середовища на основі широкого міждержавного співробітництва; л) встановлення

екологічного податку, рентної плати за спеціальне використання води, лісових ресурсів, за користування надрами відповідно до Податкового кодексу України; м) врахування результатів стратегічної екологічної оцінки. Заготівля рослинної сировини має здійснюватися відповідно чинного законодавства і таким чином, щоб не шкодити навколишньому середовищу [Закон «Про охорону навколишнього природного середовища», 1991].

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИЙ ФОНД УКРАЇНИ» – нормативний акт, завданням якого є регулювання суспільних відносин щодо організації, охорони і використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, відтворення їх природних комплексів, управління у цій галузі. Підписаний Президентом України 16 червня 1992 року. (див. *природно-заповідний фонд України*) [Закон «Про природно-заповідний фонд України», 1992].

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО РОСЛИННИЙ СВІТ» – нормативний акт, завданням якого є регулювання суспільних відносин у сфері охорони, використання та відтворення дикорослих та інших несільськогосподарського призначення судинних рослин, мохоподібних, водоростей, лишайників, а також грибів, їх угруповань і місцезростань. Підписаний Президентом України 9 квітня 1999 року. Об'єкти рослинного світу – дикорослі та інші несільськогосподарського призначення судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби на всіх стадіях розвитку та утворені ними природні угруповання. Закон регламентує, що використання природних рослинних ресурсів здійснюється в порядку загального або спеціального використання і унормовує ці варіанти використання. Розглядаються різні варіанти використання природних рослинних ресурсів, шляхи їх відтворення та охорони. Заготівля рослинної сировини має здійснюватися відповідно цього закону [Закон України «Про рослинний світ», 1999].

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО ЧЕРВОНУ КНИГУ УКРАЇНИ» – нормативний акт, завданням якого є регулювання суспільних відносин у сфері охорони, використання та відтворення рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу, занесених до Червоної книги України, з метою попередження зникнення таких видів із природи, забезпечення

збереження їх генофонду. Підписаний Президентом України 7 лютого 2002 року. Об'єктами Червоної книги України (ЧКУ) є рідкісні і такі, що перебувають під загрозою зникнення, види тваринного і рослинного світу, які постійно або тимчасово перебувають (зростають) у природних чи штучно створених умовах у межах території України. Об'єкти ЧКУ належать до природних ресурсів загальнодержавного значення і підлягають особливій охороні на всій території України. Спеціальне використання (добування, збирання) об'єктів ЧКУ здійснюється у виняткових випадках лише у наукових і селекційних цілях, у тому числі для розмноження, розселення і розведення у штучно створених умовах, а також для відтворення популяцій за дозволом центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, на підставі рішень Національної комісії з питань ЧКУ, прийнятих відповідно до її повноважень. Спеціальне використання (добування, збирання) об'єктів ЧКУ з метою отримання прибутку забороняється. Збір рослинної сировини видів, занесених до ЧКУ, забороняється (див. *Червона книга України*) [Закон «Про Червону книгу України, 2002»].

ЗАКОНОДАВЧІ ЗАХОДИ З ОХОРОНИ РОСЛИННИХ РЕСУРСІВ – розробка законодавчих актів, а також їх суворе дотримання. В першу чергу це стосується заборони неліцензованої торгівлі рослинами.

ЗАЛОЗКИ – одноклітинні або багатоклітинні секреторні структури на епідермі деяких рослин, які іноді важко відрізнити від залозистих волосків. У ботанічному ресурсознавстві класифікують їх за синтезованими речовинами: З. камедові, смоляні, слизові тощо. Самостійне значення мають медові З., або нектарники.

ЗАПАС БІОЛОГІЧНИЙ (ЗБ; синонім – ЗАПАС ЗАГАЛЬНИЙ) – величина сировинної фітомаси, утворена всіма (товарними і нетоварними) екземплярами даного виду на будь-яких ділянках, – як придатних, так і не придатних для заготівлі (низьковрожайних, труднодоступних або незначних за площею). Величина біологічного запасу сировини підраховується за формулою: $ZB = (M + 2m) \times S$ (кг, ц, т).

ЗАПАС БІОЛОГІЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ – кількість накопиченої в угрупованні чи рослині органічної маси на одиницю площі чи об'єму (термін близький до поняття «біомаса»).

ЗАПАС ГОСПОДАРСЬКИЙ – див. *запас експлуатаційний*.

ЗАПАС ДОСТУПНИЙ – частина *запасу експлуатаційного*, яка може бути використана за сучасного рівня розвитку економіки (щільності населення, дорожньої мережі, транспорту тощо).

ЗАПАС ЕКСПЛУАТАЦІЙНИЙ – умовно прийнята частина біологічного запасу, яка реально може бути заготовлена на даній території з урахуванням біологічних (природний відпад, частина, пошкоджена хворобами та шкідниками, різна сировинна продукція різних вікових груп тощо) та економічних факторів. Зазвичай *З.е.* залежно від названих факторів приймається рівним 10-50% від біологічного запасу. Іноді виділяється також (частіше для запасів лікарської сировини) *З.* річний, тобто щорічний можливий обсяг заготівлі з урахуванням періодичності збирання. Наприклад, для відновлення популяції брусниці необхідний період 5 років, тому *З.* річний становитиме 20 % від *З.е.* Іноді застосовують як синоніми *З.е.* терміни «запас промисловий» та «запас господарський».

ЗАПАС ПРОМИСЛОВИЙ – див. *запас експлуатаційний*.

ЗАПАС РОСЛИННОЇ СИРОВИНИ – загальна кількість сировинної фітомаси, яка може бути зібрана на даній зарості, в даному адміністративному районі, державі і т.д.

ЗАПАСНІ РЕЧОВИНИ – речовини, що відкладаються в клітинах живого організму в запас і не вступають у цей час у фізіологічні процеси, але можуть бути використані організмом за необхідності.

ЗАПИЛЕННЯ РОСЛИН – процес перенесення пилку з пиляків на приймочки маточок у покритонасінних рослин і з пиляків чоловічих шишок на насінневі зачатки жіночих шишок у голонасінних. Розрізняють перехресне *З. р.* (алогамія) та самозапилення (автогамія).

ЗАПОВІДНА СПРАВА – теорія та практика організації заповідників, заказників та інших ділянок біосфери, що охороняються, природних комплексів та об'єктів, що мають особливу

наукову, історичну, середовищеутворюючу, ресурсозахисну, культурно-пізнавальну або іншу цінність.

ЗАПОВІДНЕ УРОЧИЩЕ (ЗУ) – категорія природно-заповідного фонду України місцевого значення; ЗУ оголошуються лісові, степові, болотні та інші відокремлені цілісні ландшафти, що мають важливе наукове, природоохоронне і естетичне значення, з метою збереження їх у природному стані. Оголошення заповідних урочищ проводиться без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів. На території ЗУ заготівля рослинної сировини забороняється відповідно до вимог, встановлених для природних заповідників [Закон «Про природно-заповідний фонд України», 1992].

ЗАПОВІДНИЙ РЕЖИМ – повне невтручання людей у природні процеси (природний заповідник, заповідні зони біосферного заповідника, національного природного парку). З.р. не має інших цілей, крім збереження видів живого, а також угруповань на основі підтримки екологічної рівноваги [Закон «Про природно-заповідний фонд України», 1992].

ЗАРІСТЬ – зімкнуте угруповання з переважанням одного виду; популяція або її частина на ділянці заготівлі, сукупність особин одного виду, що ростуть у рослинному угрупованні на ділянці, придатній для проведення промислової заготівлі рослинної сировини.

ЗАХИСТ РОСЛИН – комплекс заходів, спрямованих на охорону рослин та врожаю від шкідників, збудників хвороб та бур'янів шляхом застосування організаційно-господарських, агротехнічних, хімічних, фізико-механічних, біологічних методів боротьби з ними.

ЗЕЛЕНА КНИГА УКРАЇНИ (ЗКУ) – офіційний державний документ, в якому зведено відомості про сучасний стан рідкісних, таких, що перебувають під загрозою зникнення, та типових природних рослинних угруповань, які підлягають охороні. Про кожне угруповання у ЗКУ надається така інформація: біномінальна наукова назва рослинного угруповання; його синфітосозологічний індекс; клас; категорія; статус; поширення в Україні; фізико-географічні умови; біотоп; фітоценотична, аутфітосозологічна та ботаніко-географічна значущість; ценотична структура та флористичне ядро; потенціал відновлюваності; вид режиму збереження; обґрунтування

необхідності здійснення охорони; біотехнічні і созотехнічні рекомендації; джерела інформації; картосхема поширення угруповання. Збір рослинної сировини в угрупованнях, включений до ЗКУ, забороняється [Положення «Про зелену книгу України», 2002].

ЗЕЛЕНЕ ДОБРИВО – зелена (вегетативна) маса переважно рослин родини бобових (сидератів), що заорюється у ґрунт з метою збагачення його органічною речовиною та азотом.

ЗЕЛЕНІ НАСАДЖЕННЯ – це деревна, чагарникова, квіткова та трав'яна рослинність природного і штучного походження на визначеній території населеного пункту [Правила утримання зелених насаджень у населених пунктах України, 2006].

ЗЕЛЕНІ НАСАДЖЕННЯ ЗАГАЛЬНОГО КОРИСТУВАННЯ – зелені насадження, які розташовані на території загальноміських і районних парків, спеціалізованих парків, парків культури та відпочинку; на територіях зоопарків та ботанічних садів, міських садів і садів житлових районів, міжквартальних або при групі житлових будинків; скверів, бульварів, насадження на схилах, набережних, лісопарків, лугопарків, гідропарків і інших, які мають вільний доступ для відпочинку [Правила утримання зелених насаджень у населених пунктах України, 2006].

ЗЕЛЕНІ НАСАДЖЕННЯ ОБМЕЖЕНОГО КОРИСТУВАННЯ – насадження на територіях громадських і житлових будинків, шкіл, дитячих установ, вищих та середніх спеціальних навчальних закладів, профтехучилищ, закладів охорони здоров'я, промислових підприємств і складських зон, санаторіїв, культурно-освітніх і спортивно-оздоровчих установ та інші [Правила утримання зелених насаджень у населених пунктах України, 2006].

ЗЕЛЕНІ НАСАДЖЕННЯ СПЕЦІАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ – насадження транспортних магістралей і вулиць; на ділянках санітарно-захисних зон довкола промислових підприємств; виставок, кладовищ і крематоріїв, ліній електропередач високої напруги; лісомеліоративні, водоохоронні, вітрозахисні, протиерозійні, насадження розсадників, квітникарських господарств, пришляхові насадження в межах населених пунктів [Правила утримання зелених насаджень у населених пунктах України, 2006].

ЗЕМЕЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ (ЗКУ) – основний нормативно-правовий акт земельного законодавства України, ухвалений Верховною Радою України 25 жовтня 2001 року. ЗКУ є кодифікованим нормативним актом (законом), який конкретизує положення Конституції України щодо регулювання земельних відносин, визначає основний зміст практично всіх інститутів земельного права. Використання ділянок, на яких проводиться заготівля рослинної сировини, має здійснюватися відповідно цього кодексу [Земельний кодекс України, 2001].

ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ – вид природних ресурсів за генезисом; це розміри площ сільськогосподарських та інших угідь на певній території і їх співвідношення.

ЗІМКНУТІСТЬ ПОЛОГА ДЕРЕВОСТАНУ – відношення суми площ горизонтальних проєкцій крон дерев (без урахування площі їх перекриття) до загальної площі ділянки. З.п.д. виражається у відсотках чи частках одиниці. Впливає на особливості формування надґрунтового покриву, зростання та розвиток окремих видів.

ЗНИКАЮЧІ ВИДИ – категорія рослин, занесених до Червоної книги України; види, які перебувають під загрозою зникнення у природних умовах і збереження яких є малоімовірним, якщо триватиме дія факторів, що негативно впливають на стан їх популяцій [Закон «Про Червону книгу України», 2002].

ЗНИКАЮЧІ РОСЛИНИ – види рослин, чисельність яких зменшується (зменшується кількість місцезростань та/або кількість особин у місцезростанні).

ЗНИКЛІ В ПРИРОДІ – категорія рослин, занесених до Червоної книги України; види, які зникли в природі, але збереглися у спеціально створених умовах [Закон «Про Червону книгу України», 2002].

ЗНИКЛІ ВИДИ – категорія рослин, занесених до Червоної книги України; види, про які після неодноразових пошуків, проведених у типових місцевостях або в інших відомих та можливих місцях поширення, відсутня будь-яка інформація про наявність їх у природі чи спеціально створених умовах [Закон «Про Червону книгу України», 2002].

ЗОНА ОХОРОННА (БУФЕРНА) – територія навколо особливо охоронюваної природної території (заповідника, національного парку тощо), на якій частково обмежується господарська діяльність з метою кращої охорони або підтримки більш стійкої екологічної рівноваги на основній території, що охороняється [Закон «Про природно-заповідний фонд України», 1992].

ЗОНА РОСЛИННОСТІ – див. *рослинність*.

ЗУСТРІЧАЛЬНІСТЬ ВИДУ – частота знаходження виду у фітоценозі або ймовірність його знаходження на пробній ділянці, що виражається у відсотках. З.в. залежить від чисельності та розміщення особин популяції. Розрізняють З.в. абсолютну (відношення числа ділянок, де зареєстрований вид, до загального числа ділянок, які були закладені) і відносну (абсолютна З.в., віднесена до суми зустрічальності всіх видів фітоценозу). За допомогою кількісних характеристик З.в. встановлюється константність виду (постійність) – відносна частота виду в угрупованнях одного синтаксону.

I

ІНВАЗІЙНИЙ ВИД – адвентивний вид, чиї популяції суттєво розширилися, конкурують, витісняють, або винищують корінні види, потенційно загрожують структурі та функціонуванню недоторканих екосистем.

ІНВЕНТАРИЗАЦІЯ РОСЛИННИХ РЕСУРСІВ – максимально можливий повний облік кількості, якості, динаміки запасів, ресурсів та ступеня їх експлуатації на певній території.

ІНГРЕДІЄНТ – лікарська або допоміжна речовина, що міститься у складному лікарському засобі.

ІНГРЕДІЄНТИ – види рослин, постійні компоненти у складі фітоценозу, чисельність яких та роль у фітоценозі незначні.

ІНДИКАТОРНІ РОСЛИНИ – рослини, які характеризують ті чи інші особливості довкілля.

ІНСЕКТИЦИДНІ РОСЛИНИ – рослини, які можуть використовуватися для боротьби з небажаними в господарстві та побуті комахами. У зв'язку з наявністю великої кількості ефективних

інсектицидних препаратів І.р. мають застосування як екологічно щадні засоби боротьби з комахами.

ІНТРОДУКЦІЙНИЙ РОЗДІЛ БОТАНІЧНОГО РЕСУРСОЗНАВСТВА – науковий напрямок, об’єктом досліджень якого є первинна інтродукція і дослідно-виробниче випробування перспективних корисних рослин.

ІНТРОДУКЦІЯ РОСЛИН – цілеспрямована діяльність людини щодо введення в культуру дикорослих рослин як у межах ареалу, так і в нових областях поза природним ареалом, де вони не зустрічаються ні в дикому вигляді, ні в культурі. І.р. спрямована на збагачення культурфітоценозів новими цінними рослинами та збереження генофонду рослинного світу в штучних резерватах, серед яких чільне місце займають ботанічні сади.

ІНУЛІНОСНІ РОСЛИНИ – рослини, в органах яких накопичується високомолекулярний полісахарид – інулін. Нагромадження його відбувається переважно у підземних органах. Класичним прикладом можуть бути рослини родини айстрових (кульбаба лікарська, топінамбур, оман високий, цикорій).

К

КАДАСТР – систематизоване зведення відомостей, яке кількісно і якісно визначає вид природних ресурсів чи явищ, у низці випадків з економічною чи соціально-економічною характеристикою та оцінкою змін під впливом перетворюючої діяльності людини, з рекомендаціями щодо раціоналізації використання ресурсів та необхідними заходами їх охорони. **К. лісовий** – систематизований звід достовірних відомостей про природне, господарське і правове становище лісів. Містить дані лісового фонду за кількісними та якісними показниками, включаючи всі види користування лісом. К. лісовий складається за єдиною системою, його матеріали використовуються при плануванні та організації раціонального лісокористування, при проведенні інших господарських заходів, пов'язаних з використанням лісів та земель лісового фонду. Знаходить широке застосування у прогнозуванні змін у практиці охорони лісових ресурсів. **К. об'єктів і територій, що особливо особливо охороняються** – зведення даних про всі території і об'єкти, що охороняються. Включає, окрім звичайних кадастрових

показників, специфічні, такі, як дата створення, ступінь охорони, привабливість (тільки для рекреаційних територій) та інші відомості.
К. флористичний – зведення даних про флору будь-якої території.

КАМЕДЕНОСНІ РОСЛИНИ – рослини, різні органи яких (коріння, стовбур, гілки, плоди, насіння) продукують камеді. Процес камедеутворення найчастіше відбувається у тропічних рослинах, але може бути й в інших. Він властивий тільки багаторічним життєвим формам рослин: деревам, чагарникам, іноді – трав'янистим багаторічникам з коренями і основою стебла, що дерев'яніють. Найбільші витoki камеді спостерігаються зі стовбурів. Процес утворення камедей ще недостатньо вивчений. Одні автори вважають, що камедеутворення виникає під впливом зовнішніх стимулів, інші відносять це до нормальних процесів, пов'язаних зі специфікою обміну речовин К.р. Найбільше камеденосних рослин у родинях бобових, розових, рутових.

КАМЕДІ (ГУМІ) – складна суміш полісахаридів, що виділяється у вигляді в'язких розчинів з надрізів і тріщин при механічному пошкодженні тих чи інших частин рослин. На повітрі ці розчини твердіють, утворюючи склоподібну чи аморфну масу різноманітної форми. На відміну від смол, К. нерозчинні у спирті, ефірі, хлороформі та інших органічних розчинниках. По розчинності у воді поділяються на три групи: 1) повністю розчинні у воді з утворенням більш менш прозорих клейких розчинів (аравійська камедь); 2) напіврозчинні – частково розчиняються, а решта сильно набухає (камеді сливи, вишні та інших кісточкових); 3) нерозчинні у холодній воді, але частково розчинні при кип'ятінні, набухають, утворюють желеподібну масу (камедь трагаканта, маслинка). Використовуються у фармацевтичній, харчовій, целюлозно-паперовій промисловості та у виробництві клею.

КАНІФОЛЬ – склоподібна речовина, до складу якої входять смоляні кислоти, насичені та ненасичені жирні кислоти, неомілювані сполуки. Кращі сорти К. отримують відгоном скипидару з очищеної живиці. К. та її похідні застосовують для проклеювання паперу та картону, у виробництві електроізоляційних мастик, як флюс при лудженні та паянні металів, а також для натирання смичків струнних інструментів.

КАП – своєрідний наплив на стовбурі, гілках або коренях листяних, рідше хвойних дерев. Виникає в місцях рясного розвитку пагонів та розростання тісно сидячих сплячих та придаткових бруньок. Деревина К. характеризується свилеватістю, росте значно швидше за нормальну, твердіша і важча за неї, на розрізах має гарний малюнок. Служить матеріалом для дрібних столярних, різьблених та токарних виробів.

КАРТИ РЕСУРСНІ – спеціальні карти, що дають уявлення про розміщення та концентрацію запасів певних видів сировини на конкретних територіях. Для складання карт використовуються дані ресурсознавчих досліджень, а також геоботанічні, геоморфологічні, ґрунтові та інші карти, плани лісонасаджень. К.р. можуть бути також створені на ландшафтній основі. П. Е. Піменова та М. Г. Піменов виділяють такі типи К.р.: 1) карти місцезнаходження сировинних рослин; 2) карти місцезнаходження конкретних заростей сировинних рослин; 3) карти розповсюдження фітоценозів за участю сировинних видів; 4) карти запасів сировини; 5) карти ресурсознавчого районування; 6) картосхеми розміщення заготовок сировини. На основі К.р. проводиться районування рослинних ресурсів.

КАРТОСХЕМА – спрощена карта, іноді з приблизними контурами, часто без координаційної сітки. Наприклад, карта певного району з основними географічними орієнтирами та населеними пунктами, на якій за допомогою умовних знаків зазначено приуроченість запасів окремих видів рослинної сировини. Має господарське значення для розміщення мережі заготівельних пунктів.

КАРТУВАННЯ (КАРТОГРАФУВАННЯ) ГЕОБОТАНІЧНЕ – складання геоботанічних карт рослинності різного масштабу. Карти масштабу від 1:5000 розробляються з урахуванням польових досліджень, а дрібномасштабні від 1:500000 і більш узагальнені – з урахуванням аналізу літературних даних.

КАРТУВАННЯ ЗАРОСТЕЙ – нанесення контурів заростей сировинних рослин на карту у певному масштабі. У ботанічному ресурсознавстві найчастіше К.з. необхідне при вивченні режиму експлуатації видів з куртинним розростанням (мучниця звичайна, чебрець звичайний та ін.). Прив'язка контурів куртини проводиться

до меж пробних площ. По зміні контурів можна судити про успішність відновлення рослин.

КАТЕГОРІЇ ЛІСІВ УКРАЇНИ – групи, на які поділені ліси України за екологічним і соціально-економічним значенням та залежно від основних виконуваних ними функцій. Ліси України поділяються на такі чотири категорії: 1) захисні ліси (виконують переважно водоохоронні, ґрунтозахисні та інші захисні функції); 2) рекреаційно-оздоровчі ліси (виконують переважно рекреаційні, санітарні, гігієнічні та оздоровчі функції); 3) ліси природоохоронного, наукового, історико-культурного призначення (виконують особливі природоохоронні, естетичні, наукові функції тощо); 4) експлуатаційні ліси. До цієї категорії відносяться лісові ділянки, що не зайняті лісами природоохоронного, наукового, історико-культурного призначення, рекреаційно-оздоровчими та захисними лісами (категорії лісів з особливим режимом лісокористування). Експлуатаційні ліси призначені для задоволення потреб національної економіки у деревині [Лісовий кадастр України, 2006].

КАУЧУК НАТУРАЛЬНИЙ – еластичний матеріал, який отримують шляхом коагуляції молочного соку деяких рослин. Ненасичений високомолекулярний вуглеводень. До найцінніших властивостей К.н. відноситься еластичність, розтяжність, в'язкість, клейкість, опір розриву. Дуже важлива газо- та водонепроникність К.н. З відкриттям вулканізації каучуку (отриманням гуми) він знайшов широке використання у багатьох сферах діяльності. Виробництво синтетичного каучуку зменшило використання К.н., але в ряді випадків заміна робиться вимушено через брак ресурсів або високу вартість натурального.

КАУЧУКОНОСНІ РОСЛИНИ – рослини, здатні у своїх тканинах утворювати каучук та гутту. Відомо понад 2000 видів рослин, що містять каучук, проте у значних кількостях він накопичується лише в деяких з них. Каучук накопичується в соку, яким заповнені молочні трубки, що пронизують тканини стовбурів, гілок, стебел і коренів К.р., іноді він відкладається поза тканинами самої рослини у вигляді напливів на підземних або надземних його частинах. Найкращим продуцентом каучуку є бразильська гевея. Інші К.р. відносяться до родин бобових, айстрових, рутових, молочайних, кутрових та ін.

КВАДРАТ-СІТКА – рамка площею зазвичай 1 м², яка розділена на 100 квадратів по 1 дм². К.-с. використовується для оцінки різноманіття та проективного покриття рослин на обліковій ділянці.

КВІТКА – орган розмноження покритонасінних рослин. Морфологічно К. – спеціалізований та обмежений в рості пагін. На вкороченій осі (квітколожі) розташовуються стерильні частини (оцвітина) і фертильні, спороносні (андроцей і гинецей). У фармацевтичній практиці К. називають лікарську сировину, що представляє собою висушені окремі К. або суцвіття, а також їх частини, зібрані в період бутонізації та цвітіння. Справжність та доброякісність сировини визначають відповідно до Державної фармакопеї.

КИЛИМОВІ РОСЛИНИ – група декоративних рослин, низкорослих, які (найчастіше) стеляться. Використовуються для оформлення партерів, клумб тощо.

КІРКА (ритідом) – зовнішня частина кори, щорічно збільшується в об'ємі за рахунок збереження шарів перидерми, що відмерли. Особливо потужна К. на старих стовбурах та коренях дерев. Використовується як матеріал для виробів.

КЛАСИФІКАЦІЯ КОРИСНИХ РОСЛИН – штучна класифікація, в основу якої покладено принцип використання рослин для потреб людини. Відомо кілька К. к. р.: Г. Г. Боссе, В. М. Прилуцької; В. М. Павлова; А. А. Гроссгейма; М.М. Ільїна; В. Н. Ворошилова. Найбільшого поширення набула К. к. р. М.М. Ільїна (1948, 1949), що підрозділяє рослини на технічні (які потребують переробки) і натурні (що використовуються безпосередньо), серед яких виділено ряд груп. Усі запропоновані К.к.р. позбавлені єдності класифікаційних ознак, що необхідно для наукової класифікації. Їх можна розглядати як історичний етап розвитку ботанічного ресурсознавства.

КЛІМАТИЧНІ РЕСУРСИ – вид природних ресурсів за генезисом; це особливості клімату, які сприяють або не сильно сприяють людській діяльності (тривалість сонячного сьйва, сумарна сонячна радіація, середня місячна температура повітря в літній період, тривалість періоду активної вегетації, середньорічна кількість опадів і їх динаміка).

КЛІТИНИ ЗАЛОЗИСТІ – див. *залозки*.

КЛІТКОВИНА (ЦЕЛЮЛОЗА) – найпоширеніший природний полісахарид, що входить до складу оболонки рослинної клітини, лінійні молекули якої побудовані із залишків глюкози. Обумовлює механічну міцність і еластичність рослинних тканин. Вміст целюлози у волокнах насіння бавовнику сягає 95-98%, у луб'яних волокнах – 60-85%, деревині – 40-45%. К. – дуже стійка хімічна сполука, не розчиняється у воді, кислотах, лугах, звичайних органічних розчинниках. К. не перетравлюється в шлунково-кишковому тракті людини (як і більшості тварин), але стимулює перистальтику кишечника. Використовується в технічній (целюлозно-паперовій, при виробництві пороху, ацетатного шовку, віскози, целофану тощо), а також у фармакологічній (перев'язувальний матеріал) промисловості.

КЛОН – сукупність клітин або особин, що утворилися від загального предка шляхом безстатевого вегетативного розмноження. Наприклад, утворення К. характерне для вегетативно рухливих чагарничків: чорниці, брусниці, лохини і т. п. Новий метод отримання К. – клітинна культура.

КЛЮЧОВА ДІЛЯНКА – площа, що служить еталоном даного типу угідь по сировинним запасам конкретного виду. Див. *метод ключових ділянок*.

КЛЮЧОВІ ТЕРИТОРІЇ – структурні елементи екомережі, які забезпечують збереження найбільш цінних і типових для даного регіону компонентів ландшафтного та біологічного різноманіття [Закон «Про екологічну мережу України, 2005】.

КОДЕКС УКРАЇНИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ (скор. *КУпАП, КпАП*) – це кодифікований нормативний акт, що регулює суспільні відносини по притягненню до адміністративної відповідальності. Набрав чинності від 7 грудня 1984 року. Відповідно до статті 1, завданням Кодексу України про адміністративні правопорушення є охорона прав і свобод громадян, власності, конституційного ладу України, прав і інтересів підприємств, установ та організацій, встановленого правопорядку, зміцнення законності, запобігання правопорушенням, виховання громадян у дусі додержання Конституції та законів України, поваги до прав, честі, гідності інших громадян, правил співжиття, виконання своїх

обов'язків, відповідальності перед суспільством. У ньому, зокрема, сформульована відповідальність і способи покарання у випадку порушення чинного законодавства щодо довкілля. Це має враховуватися у роботі ресурсознавців [Кодекс України про адміністративні правопорушення, 1984].

КОМПЛЕКСНЕ ВИКОРИСТАННЯ РОСЛИН – одночасне або послідовне застосування одних і тих самих особин виду (або їх окремих частин) для різних цілей. Наприклад, одночасне використання ділової деревини дуба як будівельного та виробного матеріалу, неділової деревини та відходів обробки ділової деревини для отримання дубильного екстракту та кори в медицині. К.в.р. є основним критерієм раціонального використання рослинних ресурсів.

КОНВЕНЦІЯ ПРО БІОЛОГІЧНЕ РІЗНОМАНІТТЯ – міжнародна угода, метою якої є збереження біологічної різноманітності, стійке використання її компонентів і спільне отримання на справедливій і рівній основі вигод, пов'язаних з використанням генетичних ресурсів, у тому числі шляхом надання необхідного доступу до генетичних ресурсів і шляхом належної передачі відповідних технологій з урахуванням усіх прав на такі ресурси і технології, а також шляхом належного фінансування. Конвенція була прийнята в Ріо-де-Жанейро 5 червня 1992 року. Вона набрала чинності 29 грудня 1993 року. Україна ратифікувала Конвенцію 29 листопада 1994 року. Країни, які приєдналися до Конвенції, мають право розпоряджатися своїми біологічними ресурсами, але несуть відповідальність за їх раціональне використання перед світовою спільнотою. Результатами прийняття Конвенції стало посилення діяльності у сфері охорони біологічного різноманіття на національному і міжнародному рівнях [Конвенція про біологічне різноманіття, 1992].

КОНВЕНЦІЯ ПРО МІЖНАРОДНУ ТОРГІВЛЮ ВИДАМИ ДИКОЇ ФАУНИ І ФЛОРИ, ЩО ПЕРЕБУВАЮТЬ ПІД ЗАГРОЗОЮ ЗНИКНЕННЯ (англ. *The Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora, CITES*, українське скорочення СІТЕС) – міжнародний міжурядовий договір, спрямований на те, щоб гарантувати, що міжнародна торгівля дикими тваринами і рослинами не створює загрози їх виживанню; договір надає різні ступені захисту для більш ніж 33 000 видів тварин і рослин. Прийнята 3 березня 1973 року, м. Вашингтон, округ Колумбія

(США); набула чинності 1 липня 1975 року; ратифікована Україною 14 травня 1999 року; Набрала чинності для України 29 березня 2000 року. На 2008 рік приєдналися 173 сторони. Умови конвенції вимагають, щоб увесь імпорт, експорт, реекспорт певних видів тварин і рослин проводився на підставі дозволів і сертифікатів. Під охороною Конвенції проти надмірної експлуатації через міжнародну торгівлю знаходяться приблизно 5 000 видів тварин і 28 000 видів рослин. З моменту підписання конвенції в 1975 р. році жоден вид, що знаходиться під її захистом, не вимер через торгівлю [Конвенція CITES, 1975].

КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ ДИКОЇ ФЛОРИ ТА ФАУНИ І ПРИРОДНИХ СЕРЕДОВИЩ ІСНУВАННЯ В ЄВРОПІ (англ. *Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats*) – міжнародний правовий документ, ухвалений під егідою Ради Європи (РЄ) у м. Берні (Швейцарія) 19. IX 1979. Набула чинності 01.06.1982 р. Ратифікована Україною 29.10.1996 р. Метою Конвенції є збереження дикої флори і фауни в їх природних середовищах існування, особливо тих видів і середовищ існування, збереження яких потребує співробітництва кількох держав, а також сприяння такому співробітництву. Сторони домовилися вживати заходів щодо сприяння виробленню національної політики з метою збереження дикої флори і фауни та природних середовищ існування; у своїй політиці в галузі планування і розвитку та в своїх заходах у боротьбі із забрудненням навколишнього середовища враховувати питання збереження дикої флори і фауни; сприяти висвітленню та поширенню загальної інформації про необхідність збереження дикої флори і фауни та їх природних середовищ існування [Бернська конвенція, 1979].

КОНТУР ГЕОГРАФІЧНИЙ – відносно однорідна ділянка на карті з близькими проявами одного чи суми факторів. На геоботанічних картах контури рослинності виділяються за подібністю структури угруповань, їх домінантів та флори. Вони можуть бути гомогенними або представленими поєднаннями угруповань, пов'язаних внутрішньою єдністю ландшафту.

КООРДИНАТНІ СХЕМИ – схеми, що застосовуються в геоботаніці для аналізу зв'язків рослин та рослинних угруповань з умовами середовища. На осі координат наносять бали зволоження,

засоленості, кислотності, багатства ґрунту, а у сітці схеми – рослини чи асоціації.

КОРА – комплекс тканин, що утворюються з камбію (назовні від нього) при тривалому вторинному потовщенні осьових органів деревних рослин. К. включає вторинну флоему (луб) і кірку (ритідом). Будова зовнішньої К. визначає зовнішній вигляд стовбура і, отже, всієї рослини. Функції К. різноманітні у зв'язку з великою кількістю тканин, що входять до неї. Внутрішня частина вторинної флоєми – провідна зона, решта її функціонує як запасуюча і механічна тканини. Зовнішня К. виконує роль захисного покриву, термо- і гідроізолятора. К. деяких деревних рослин використовується як сировина для хімічної промисловості, отримання фарб, лікарських і дубильних речовин.

КОРЕНЕВА СИСТЕМА – сукупність коренів однієї рослини. Форма К.с. визначається співвідношенням ступеня розвитку головного, бічних та додаткових коренів. Стрижнева К.с. (у багатьох дводольних) формується при переважному розвитку головного кореня; мичкувата (у однодольних і небагатьох дводольних) – при слабкому розвитку або ранньому відмиранні головного кореня та утворенні великої кількості додаткових коренів. Гілляста К.с. з розгалуженням головного кореня неподалік кореневої шийки властива багатьом деревним рослинам.

КОРЕНЕВИЩЕ – підземний більш менш довговічний орган – метаморфізований (видозмінений) пагін багаторічних трав, а також чагарників і чагарничків, що функціонує як запасуючий орган, як орган відновлення та вегетативного розмноження. Має зовнішню схожість з коренем, але відрізняється від нього розчленуванням на міжвузля, наявністю у вузлах репродуктивного лускоподібного листя з пазушними бруньками, рубців від надземних пагонів, що відпали, і додаткових коренів. К. багатьох рослин застосовується в якості лікарської та технічної сировини, вживаються в їжу: айр звичайний, валеріана лікарська, оман високий, перстач прямостоячий (калган), марена фарбувальна і ін.

КОРИСНІСТЬ РОСЛИН – умовне поняття, що використовується при визначенні ролі рослин у житті та господарській діяльності людини. Враховуючи космічну роль рослин як джерела кисню,

вважають, що некорисних рослин немає. Проте роль рослин у житті неоднозначна. Є види, що вживаються в їжу, для лікування та відновлення працездатності, які використовуються для будівництва та переробляються у промисловості. Можливість практичного використання цих видів рослин і оцінюється (визначається) їх корисністю. У зв'язку з цим у ботанічному ресурсознавстві використовується поняття «корисні рослини» (синоніми: сировинні, господарсько цінні рослини).

КОРІНЬ – один з основних вегетативних органів вищих рослин, переважно підземний (рідше повітряний), що виконує функції прикріплення до субстрату та поглинання з ґрунту води, мінеральних та органічних речовин. Видозмінами К. з запасуючою функцією є коренеплоди та кореневі шишки (коренебульби). Коренеплоди – відносно товсті м'ясисті соковиті корені, характерні для кормових і овочевих дворічників: брюква, буряк, ріпа, морква та ін. Кореневі шишки (коренебульби) утворюються в результаті потовщення бічних і додаткових К. (батат, чистець, любка дволиста, зозулинці). К. широко використовуються в їжу, а також в якості рослинної сировини для фармацевтичної промисловості.

КОРМОВІ РОСЛИНИ – дикорослі та культивовані рослини, що використовуються як корм для сільськогосподарських та диких тварин; кормові якості рослин визначаються поживною цінністю, поїданням тваринами, поширеністю і ступенем участі в травостої. К.р. поділяються на пасовищні, сінокосні, силосні та такі, що дають концентровані корми; на корм використовуються усі частини рослин. Кращими К.р. є види родин злаків, бобових, айстрових, вербових, березових.

КОРМОВІ УГІДДЯ – ділянки земель, зайняті природними чи сіяними кормовими рослинами. Використовуються як *сіножаті* та *пасовища*, а також для отримання зеленого підживлення та сировини для виробництва силосу, сінажу, концентрованих кормів.

КРИМІНАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ (ККУ) – нормативно-правовий акт, прийнятий Верховною Радою України, у якому встановлені підстави і принципи кримінальної відповідальності, злочинність і караність діянь, підстави звільнення від кримінальної відповідальності і покарання. Чинний *ККУ* було прийнято 5 квітня

2001 року, він набрав чинності з 1 вересня 2001 року. ККУ має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, задля забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам. У ньому, зокрема, сформульована відповідальність і способи покарання у випадку порушення чинного законодавства щодо довкілля. Це має враховуватися у роботі ресурсознавців [Кримінальний кодекс України, 2001].

КРОХМАЛОНОСНІ РОСЛИНИ – рослини, що містять досить велику кількість крохмалю і є джерелом його отримання. К.р. умовно поділяються на дві групи: рослини родини злакових (пшениця, жито, ячмінь, кукурудза, просо, рис) та рослини інших родин (картопля). У промисловості крохмаль виробляється із пшениці, кукурудзи, рису та картоплі.

КРОХМАЛЬ – складний полісахарид. Є одним із основних продуктів фотосинтезу. Найважливіший запасний вуглевод більшості рослин. Відкладається у вигляді крохмальних зерен у бульбах, насінні, кореневищах та коренях рослин. Крохмаль завжди запасується у вигляді крохмальних зерен у період активного фотосинтезу, а потім у темновий період мобілізується та переноситься у формі сахарози. Промисловими джерелами К. є картопля, пшениця, кукурудза, рис. Використовується для отримання глюкози, у паперовій промисловості, харчовій, текстильній, при виробництві клеїв, лікарських засобів, у ливарному виробництві, є індикатором на йод.

КСЕРОФІТ – рослина посушливих місцезростань.

КСИЛЕМА – водопровідна тканина судинних рослин. Разом з флоємою утворює систему провідних тканин, що пронизують усі органи. Складається з трахеальних елементів – судин і трахеїд, що забезпечують висхідний (транспіраційний) потік водних розчинів речовин; паренхімних елементів серцевинних променів та деревинної паренхіми, за допомогою яких здійснюється ближній (радіальний) транспорт води та солей та запасання поживних речовин; ксилемних механічних елементів, що утворюють лібриформ. Крім провідної функції К. служить також опорною тканиною. К. ділиться на первинну та вторинну. Первинна К. виникає з прокамбію і характерна

для однодольних та первинної будови дводольних рослин, а також для голонасінних. Вторинна К. зустрічається тільки у дводольних.

КУЛЬТИВАЦІЙНІ ЗАХОДИ В ОХОРОНІ РОСЛИННИХ РЕСУРСІВ – окультурення кращих заростей зі значними промисловими запасами сировини найважливіших видів (лікарські – *аір*, *брусниця*, *арніка* та ін.). Практичне значення має підсів і підсадка видів, сировина яких потрібна у великих кількостях, але які в природі мають невеликі запаси сировини, в полезахисних посадках, штучних лісових насадженнях. Таким способом можливо не тільки збереження, а й значне збільшення запасів сировини багатьох видів цінних рослин. Найбільш цінні види дикорослих рослин необхідно вводити у промислову культуру.

КУЛЬТИВОВАНІ РОСЛИНИ – це види, які спеціально вирощуються людиною для господарських цілей, але при цьому, в даний час, зростають і в дикій природі. Ця група за ступенем «окультуреності» дуже неоднорідна – є види з незначними змінами, які не дозволяють розрізнити особини, що ростуть дико і в культурі, а є і такі, що зазнали глибоких безповоротних змін, що призвели до створення сортів. Досить багато дикорослих декоративних рослин мають по кілька сортів, які використовуються при озелененні (сухоцвіт однорічний).

КУЛЬТИВУВАННЯ РОСЛИН – вирощування (обробіток) рослин на штучно створених промислових плантаціях. У культуру вводяться найбільш значущі для промисловості види, запаси яких обмежені у природних умовах; види, необхідні для забезпечення сировинної бази нових лікарських препаратів, іноземні лікарські рослини, що не мають аналогів у флорі країни і не зустрічаються в дикому вигляді. К.р. дозволяє розширити асортимент рослин, що вирощується, механізувати збирання, сушіння та забезпечити вихід доброякісної сировини. Це особливо важливо для лікарських рослин.

КУЛЬТУРНІ ПОСЛУГИ – група екосистемних послуг; нематеріальні вигоди, які люди отримують за допомогою духовного збагачення, розвитку пізнавальної діяльності (система знань, духовні та релігійні цінності, освітні цінності, естетичні цінності, рекреація і туризм тощо).

КУЛЬТУРНІ РОСЛИНИ – види, які введені в культуру в доісторичні часи і в даний час відомі лише в культурі, в дикому вигляді вони не зустрічаються. Найчастіше це складні гібриди, які пройшли віковий штучний відбір і настільки відхилилися від батьківських форм, що важко або неможливо встановити їх предків (*кукурудза, банан, кокосова пальма*). Як правило, саме культурні рослини при здичавінні вимирають або перероджуються, оскільки не витримують конкуренції з дикорослими рослинами. У наші дні людина вирощує понад 2000 видів культурних рослин.

КУМАРИНОНОСНІ РОСЛИНИ – рослини, що містять кумарини (природні сполуки – похідні 9,10-бензо- α -пірону). За розмаїттям структур і різноманіттям видів К.р. виділяються родини зонтичних, рутових, бобових. Розрізняють структурні групи кумаринів: прості окси- і алкоксикумарини, фурукумарини, піранокумарини, ізокумарини, куместани та ін. Кумарини синтезуються спеціалізованими клітинами, схизо- та лізигенними вмістилищами, залозистими волосками та ін. і накопичуються в різних органах, найчастіше в коренях, корі, плодах, меншою мірою – у листках та стеблах. Багато кумаринів мають фотосинсебілізуючі, спазмолітичні, протипухлинні, антикоагулянтні властивості. К.р. – сировинні джерела отримання чистих речовин та галенових препаратів серцево-судинної, протисудомної, протизапальної та іншої дії; використовуються при вітіліго, сечокам'яній та жовчнокам'яній хворобах та ін. К.р. застосовуються також у парфумерії, тютюновій промисловості, при виготовленні отрут для гризунів.

КУРТИНА – поняття, що характеризує зростання рослин на площі фітоценозу, найчастіше має вигляд плям різного розміру. Наприклад, зустрічаються К. мучниці діаметром від 0,1 до 5 м².

КУЩ – багаторічна деревна рослина, головний стовбур якої добре помітний тільки на початку життя. На відміну від дерева утворює найбільш потужні бічні пагони, що виникають зі сплячих бруньок біля основи материнських осей. Тривалість життя надземних скелетних осей – 10-20 років (рідше до 50), всього куща – до кількох сотень років. Поширені у всіх рослинних зонах, часто входять до складу підліску. Зарості К. виникають на вирубках і луках, зустрічаються на берегах різних водойм, переважають у пустелях і напівпустелях. Багато К. є цінними ягідними та лікарськими

(смородина, ірга, калина та ін.), горіхоплідними (ліщина), декоративними (калина, жимолость) рослинами.

КУЩИК – низькоросла (5-80 см) багаторічна рослина із здерев'янілими пагонами, що сильно галузяться; у дорослому стані немає явно вираженого головного стовбура. К. сильно розростаються завдяки кореневищам або сланким пагонам, що вкорінюються. На відміну від кущів тривалість життєвого циклу надземних ортотропних осей у К. зазвичай не перевищує 10 років. К. переважають у рослинному покриві тундр (види берези, верби), часто домінують у трав'яно-чагарниковому ярусі хвойних лісів, на сфагнових болотах, панують на пустищах. Багато видів К. – цінні ягідні (чорниця, брусниця, журавлина), лікарські (мучниця), медоносні (верес) рослини.

Л

ЛАНДШАФТ – природний географічний комплекс, обмежений природними рубіжами, у якого всі природні компоненти перебувають у складній взаємодії, пристосовані один до одного і мають однорідний обмін речовиною і енергією. У Л. відносно однорідні геологія, рельєф, гідрологія, мікроклімат, ґрунт, рослинність. Взаємозв'язок та взаємодія всіх факторів та явищ у Л. склалися історично; вони розвиваються у часі, утворюючи єдину нерозривну систему. Л. – поняття, що узагальнює типологічні комплекси нижчого ієрархічного рангу (біогеоценоз, мікроландшафт, фація). Л. – нижча категорія географічного районування. У ботанічному ресурсознавстві використовується при складанні ресурсних карт на ландшафтній основі.

ЛАТЕКС – див. *молочний сік*.

ЛАТЕНТНИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ – період, коли рослини перебувають у стані спокою у вигляді насіння, плодів або зачатків.

ЛЕГЕНДА КАРТИ – текстовий супровід до карти, що містить перелік та опис умовних позначень та самих класифікаційних одиниць, що виділяються та показуються на карті. Зміст легенди суттєво залежить від масштабу карти.

ЛИСТОК – 1. Вегетативний орган вищих рослин, що виконує функції фотосинтезу, транспірації та газообміну. 2. Лікарська

сировина (Folia), що представляє собою висушене або свіже листя, або окремі листочки складного листка, цілком розвинені, з черешками або без них. Як правило, Л. заготовляється в період цвітіння рослин або на початку плодоношення, шкірясте листя (брусниці, мучниці) – навесні або восени.

ЛИШАЙНИКИ – ліхенізовані гриби, що є комплексними нижчими організмами, утвореними грибом і водоростями, які пов'язані симбіотрофними взаємовідносинами. Поширені Л. дуже широко, особливо велика їх роль у рослинному покриві тундрових, лісотундрових та лісових екосистем. Л. багаті на хімічні речовини, з яких близько 300 специфічні для них (так звані лишайникові кислоти, або вторинні лишайникові речовини). Використовуються для отримання антибіотиків, ароматичних речовин та фіксаторів запахів, зрідка – як барвники вовни. Чутливі для забруднення атмосфери (екологічні індикатори). Л. – основний корм північних оленів. Л. використовуються як матеріал для ритуальних предметів (вінків), що широко заготовляються, наприклад, у Фінляндії, та експортуються (як сировина, так і вироби з Л.).

ЛІГНІН – природний полімер, інкрустуюча речовина здерев'янілих рослинних тканин, міститься в деревині поряд з целюлозою та геміцелюлозами. Л. разом із геміцелюлозами визначає міцність стовбурів та стебел рослин, скріплюючи целюлозні волокна. Являє собою аморфну речовину, лише невелика частина якої (5-10%) розчиняється в органічних розчинниках (етиловому спирті, ацетоні). Л. – полімер з тривимірною структурою макромолекул, має фенольні функції. Мономерами його є жирноароматичні сполуки – похідні фенілпропану. Л. не є індивідуальною структурою строго певного складу та будови. Л. хвойних утворений в основному із залишків коніферилового спирту.

ЛІКАРСЬКА РЕЧОВИНА – індивідуальна хімічна сполука, яка використовується як лікарський засіб. Наприклад, ацетилсаліцилова кислота (лікарський засіб – аспірин).

ЛІКАРСЬКА РОСЛИННА СИРОВИНА (ЛРС) – цілісні лікарські рослини або їх частини, що використовуються як лікарський засіб або для отримання лікарських речовин, фітопрепаратів, лікарських форм. Як Л. р. с. використовують усю рослину, надземну частину («трава»)

або різні її частини: кору, квітки, листя, плоди, насіння, пагони, бруньки, бутони, коріння, кореневища, цибулини, бульби, бульбоцибулини.

ЛІКАРСЬКА ФОРМА – зручний для застосування стан лікарського засобу або лікарської сировини, при якому досягається необхідний лікувальний ефект. Розрізняють рідкі, м'які та тверді лікарські форми. Рідкі лікарські форми (розчини) – настої, відвари, настоянки, екстракти, мікстури, емульсії та суспензії; м'які – мазі, лініменти, пасти, супозиторії, пластирі; тверді – порошки, пігулки, драже. Різновидом твердих лікарських форм є лікарські збори.

ЛІКАРСЬКИЙ ЗАСІБ – однокомпонентний або комплексний склад, що має профілактичну та лікувальну ефективність, дозволений до застосування в медичній практиці.

ЛІКАРСЬКИЙ ЗБІР – лікарська форма, що є сумішшю декількох видів висушених (іноді свіжих), частіше подрібнених лікарських рослин або їх частин. Використовується для приготування настоїв та відварів для внутрішнього або зовнішнього застосування.

ЛІКАРСЬКІ РОСЛИНИ – велика група рослин, що використовуються в медицині чи ветеринарній практиці з лікувальними чи профілактичними цілями. Лікувальні властивості Л.р. обумовлені наявністю в їх органах так званих діючих речовин (алкалоїдів, флавоноїдів, глікозидів, вітамінів, дубильних речовин, кумаринових сполук і т. д.), які мають фізіологічну дію на організм людини і тварин або мають біологічну активність по відношенню до збудників різних захворювань. Особливу групу Л.р. складають рослини, що утворюють антибіотики. Л.р. використовуються для заготівлі лікарської рослинної сировини. Розрізняють Л.р. дикорослі – які ростуть у природних умовах (ліси, болота, луки і т.д.) і такі, які вирощуються людиною (*культивовані та культурні* – див.). Л.р., включені до державного реєстру лікарських засобів, дозволених до застосування у медичній практиці та до промислового виробництва, називають офіційними. За вмістом біологічно активних речовин у рослинах виділяють Л.р. алкалоїдоносні, вітаміноносні, жирно-олійні, дубильні, камеденосні, каучуконосні і т.д. Л.р. використовуються у хіміко-фармацевтичній промисловості для отримання чистих діючих речовин. Склад та кількість діючих речовин різні в окремих органах,

вони змінюються протягом року, із віком рослини, залежно від умов місцеперебування. Лікувальні засоби рослинного походження переважно менш токсичні, ніж синтетичні. Багато Л.р. використовуються в харчовій (ялівець, перець стручковий) та парфумерній (м'ята, шавлія) промисловості, у металургії (коріння солодки, спори плауна). Групується також за їх впливом на організм людини.

ЛІПІДИ – жири та жироподібні речовини. Органічні сполуки рослинного або тваринного походження, що розрізняються за хімічним складом та об'єднуються на основі загальних фізико-хімічних властивостей. Входять до складу всіх живих клітин та відіграють важливу роль у процесах життєзабезпечення. Л. – компоненти біологічних мембран, що впливають на проникність клітин, активність ферментів. Л. утворюють енергетичні ресурси і створюють захисні водовідштовхувальні та термоізоляційні покриви у рослин та тварин. Л. поділяються на прості та складні. До простих Л. відносять лише ефіри вищих жирних кислот та спиртів або альдегідів. Складні Л. – комплекси Л. з білками (ліпопротеїди), похідними ортофосфорної кислоти (фосфатиди, або фосфоліпіди), Л., що містять залишки цукрів (гліколіпіди), Л., що містять залишки багатоатомних спиртів – гліцерину (гліцеринфосфатиди) або сфінгозину (сфінголіпіди). До Л. відносять також деякі речовини, які не є похідними жирних кислот – стерини, убіхінони, терпени.

ЛІСОВЕ РЕСУРСОЗНАВСТВО – розділ лісівничих знань, завданням якого є вивчення лісових рослинних ресурсів, їх територіального розміщення, економічне обґрунтування перспектив їх використання. За завданнями примикає до ботанічного ресурсознавства, але належить до останнього як до загального за змістом. Об'єктом вивчення Л.р. є всі рослини, які ростуть у лісі: деревні, чагарникові та види, що утворюють ґрунтовий покрив. Л.р. тісно пов'язане з лісівничими науками, доповнює та поглиблює їхню інформацію в плані комплексного освоєння та відтворення лісових рослинних ресурсів. Теоретичне обґрунтування Л.р. як самостійної галузі лісових наук розроблено Л. К. Поздняковим (1973).

ЛІСОВИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ – законодавчий акт, який регулює правові відносини на території України з метою забезпечення підвищення продуктивності, посилення корисних властивостей,

охорони та відтворення лісів, задоволення потреб суспільства та населення в деревині, технічній і лікарській сировині, кормових, харчових продуктах лісу. У першому розділі «Загальні положення» визначено основні засади правового регулювання лісових відносин, функції та значення лісів, склад лісового фонду України та його земель, загальні засади права власності на ліси і права користування земельними ділянками лісового фонду (в тому числі на правах оренди), компетенцію ВР України, ВР АР Крим, обласних і районних рад у галузі регулювання лісових відносин. У другому розділі регулюються питання державного управління і державного контролю у галузі охорони, захисту, використання та відтворення лісів, у тому числі завдань і компетенції державних органів, наділених загальною або спеціальною компетенцією у відповідній сфері. Третій розділ присвячений питанням організації лісового господарства. Тут викладено основні вимоги до такої організації, правові підстави поділу лісів на групи і виділення захисних земельних ділянок лісового фонду, регламентовано порядок переведення лісових земель у нелісові, встановлено правові вимоги до розміщення, проектування, будівництва і введення у дію підприємств, споруд та інших об'єктів, що впливають на стан і відтворення лісів. Цей документ регламентує правила заготівлі рослинної сировини на території лісового фонду [Лісовий кодекс України, 2006].

ЛІСОВІ КОРИСТУВАННЯ – використання корисних властивостей лісів та земель лісового фонду: заготівля деревини, живиці, другорядних лісових матеріалів (пнів, лубу, кори тощо), побічні користування (збирання ягід, грибів тощо), користування лісом у культурно-оздоровчих цілях.

ЛІСОВІ РЕСУРСИ-1 – ґрунтові, повітряні (покращена лісом атмосфера), водні (водойми та стік, що сформувалися під впливом лісу), рослинні (деревні та недеревні), тваринні джерела задоволення потреб людського суспільства, що накопичуються та зберігаються в лісовому фонді. У вузькому значенні під Л.р. розуміються лише рослинні ресурси, які поділяються на деревні (стволи, сучки, коріння, листя дерев) та недеревні (кущі, кущики, трави з плодами, мохи, лишайники та гриби). Рослинні Л.р. – сировина для деревообробної, целюлозно-паперової, хімічної, харчової, медичної промисловості та ін.

ЛІСОВІ РЕСУРСИ-2 – це деревні, технічні, лікарські та інші продукти лісу, що використовуються для задоволення потреб населення і виробництва та відтворюються у процесі формування лісових природних комплексів. До лісових ресурсів також належать корисні властивості лісів (здатність лісів зменшувати негативні наслідки природних явищ, захищати ґрунти від ерозії, запобігати забрудненню навколишнього природного середовища та очищати його, сприяти регулюванню стоку води, оздоровленню населення та його естетичному вихованню тощо), що використовуються для задоволення суспільних потреб [Лісовий кодекс України, 2006].

ЛІСОВІ РОСЛИННІ РЕСУРСИ – запас всієї рослинної маси, що утворює лісовий фітоценоз (дерева, підлісок, живий покрив, епіфітні рослини).

ЛІСОСІКА – ділянка лісу, відведена для рубок головного або проміжного користування, обмежена візирами, лісовими знаками (стовпами) або природними рубіжами. Угіддя для заготівлі бруньок берези та сосни без шкоди природі (зі зрубаних дерев).

ЛУБ – комплекс тканин вторинного походження, що утворюються діяльністю камбію у напрямку до периферії органу. Включає живі прозенхімні провідні елементи флоєми, клітини флоємної паренхіми, а також елементи твердого Л. – луб'яні волокна і луб'яні склереїди. Життєдіяльні елементи Л. (флоєма) виконують функцію транспорту органічних речовин по рослині (ситоподібні трубки та клітини-супутниці), асиміляції, транспорту та запасання різних речовин (флоємна паренхіма), елементи твердого Л. виконують переважно арматурну та опорну функції.

ЛУБ'ЯНІ ВОЛОКНА – прозенхімні клітини, що сильно витягнуті в довжину, клітини лубу (флоєми) із загостреними кінцями. Л.в. захищають елементи м'якого лубу від деформації зі збільшенням діаметра центрального циліндра стебла та кореня. Л.в. деяких рослин широко використовуються в текстильній промисловості. Особливо цінною сировиною для вироблення тканини є довгі волокна, що не здерев'яніли (наприклад, льону – довжиною 60 мм, китайської кропиви (рамі) – довжиною до 300-500 мм).

М

МАРШРУТНА ГЕОБОТАНІЧНА ЗЙОМКА – спрощена окомірна зйомка рослинного покриву для складання геоботанічної карти вздовж маршруту. За допомогою М.г.з. складаються карти узагальненого великого та середнього масштабу (1:50000 та 1:100000). І тільки для прикладних спеціалізованих карт цей метод може бути використаний при картуванні в масштабі 1:25000. Існує два методи М.г.з.: окомірний та з використанням космічних фотоматеріалів. У першому випадку маршрути прокладаються лінійно через рівні проміжки (частота їх залежить від масштабу зйомки), у другому – проводиться польове дешифрування рослинності з екстраполяцією ознак на всю територію, що картується.

МЕГАТЕРМНІ РОСЛИНИ – рослини, що відрізняються потребою у високих температурах (наприклад, тропічні рослини).

МЕДОНОСНІ РОСЛИНИ – велика група покритонасінних рослин, на квітках яких бджоли збирають нектар та пилок (наприклад, види родин вербових, розових, вересових та ін.).

МЕЗОФІТ – рослина помірно вологих місць зростання.

МЕЛІОРАТИВНІ РОСЛИНИ – рослини, які мають властивості поліпшувати середовище, наприклад, підвищувати родючість ґрунтів; які використовуються для створення захисних лісосмуг, боротьби з ґрунтовою ерозією, регуляції водного режиму і т. д.

МЕТОД ЗВАЖУВАННЯ КОНТУРІВ – обчислення площі листа або виділів на карті зважуванням вирізаних з паперу (за контуром листа або виділу) поверхонь з перерахунком за формулою $S=(m_1/s):m$, де S – розрахункова площа в см^2 , m_1 – маса паперового контуру цієї площі у грамах; m – маса паперу площею s (наприклад, маса паперу 1000 см^2).

МЕТОД ЗУСТРІЧАЛЬНОСТІ – встановлення частоти знаходження (присутності) особин виду у фітоценозі, тобто зустрічальності, та знаходження константних видів. Полягає в обліку видів на великій кількості випадково взятих пробних ділянок або методом точок.

МЕТОД КВАДРАТІВ – спосіб отримання інформації про структуру, продуктивність та інші особливості фітоценозу на обмежених будь-якою рамкою невеликих квадратних ділянках – квадратах.

МЕТОД КЛЮЧОВИХ ДІЛЯНОК – спосіб оцінки складу, структури та продуктивності фітоценозу або популяції рослин з використанням ключових ділянок як мінімальних одиниць екстраполяції. Сутність методу ключових ділянок для визначення врожайності сировини полягає в наступному: 1) вибирають деякі ділянки (їх і називають ключовими), характерні для зростання на них даного виду рослин; 2) визначають на них врожайність сировини; 3) потім ці дані поширюють на всю площу, зайняту такими ж ділянками, на яких дослідження не проводили. Використання цього методу передбачає більш-менш чітку приуроченість рослин до певних типів рослинності.

МЕТОД КОНКРЕТНИХ ЗАРОСТЕЙ – визначення запасу рослинної сировини на конкретних заростях.

МЕТОД МАРШРУТНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ – вивчення рослинності чи популяцій рослин шляхом обліків у ході маршруту. Маршрутні дослідження можуть бути різномасштабними (охоплювати невеликі ділянки рослинності або цілі об'єкти), різними за рівнем точності (візуальні оцінки або точні методи обліку).

МЕТОД МОДЕЛЬНИХ ЕКЗЕМПЛЯРІВ – спосіб оцінки запасів та врожайності (продуктивності) рослин множенням маси окремих екземплярів на їх чисельність на певній площі. При сильному варіюванні фітомаси виділяються групи модельних екземплярів, у кожній із яких проводяться підрахунки. Число модельних екземплярів має бути достатнім для отримання статистично достовірних результатів. М.м.е. використовують при оцінці врожайності підземних органів або при роботі з великими рослинами, в першу чергу з деревами та кущами, для яких потрібно закладати облікові ділянки дуже великого розміру, в результаті чого робота стає надзвичайно трудомісткою.

МЕТОД ОБЛІКОВИХ ДІЛЯНОК – спосіб оцінки запасів та врожайності (продуктивності) рослин шляхом визначення маси сировини з кожної ділянки та підрахунку середнього арифметичного з похибкою. Цей спосіб більш точний у порівнянні з іншими, оскільки в цьому випадку не роблять додаткових перерахунків, які знижують точність дослідження. На облікових ділянках визначають врожайність сировини дрібних трав'янистих і чагарничкових рослин,

у яких в якості сировини використовують надземні органи (листя, траву, наприклад: листя і траву конвалії, листя і пагони брусниці, суцвіття цмину, траву деревію, звіробою і т.д.).

МЕТОД ПРОБНИХ ПЛОЩ – див. *пробна площа*.

МЕТОД ПРОЕКТИВНОГО ПОКРИТТЯ – спосіб оцінки запасів та врожайності (продуктивності) рослин множенням середнього проективного покриття виду в межах зарості на вихід маси сировини з 1% проективного покриття (так звану «ціну» 1% проективного покриття сировини). Методом проективного покриття визначають врожайність для низькорослих трав'янистих рослин і у випадках, коли пошкодження рослин є небажаним (наприклад, вивчається рідкісна рослина, або потрібно зберегти зарості неушкодженими).

МЕТОД СТАЦІОНАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ – багаторічне вивчення рослинності чи популяції рослин на постійних пробних площах. Стаціонарні дослідження можуть бути різними за тривалістю (від кількох днів до десятків років) і виконуватися з використанням візуальних оцінок або застосування складних приладів. У ботанічному ресурсознавстві використовується вивчення вікової динаміки популяцій, відновлення заростей після заготівлі тощо.

МЕТОД СТВОРЕННЯ АГРОСТЕПУ – прискорений метод накопичення генофонду природної степової флори *ex situ*, який дозволяє також моделювати ценотичні умови для стабільного існування реінтродукованих популяцій рідкісних і зникаючих степових видів.

МЕТОД СУЦІЛЬНОГО ОБЛІКУ – дослідження складу, структури та продуктивності фітоценозу або популяції рослин на одній обліковій ділянці, розміри якої складають для мохів 0,5-1 м², трав'янистих рослин – 10 м², дерев – 200-400 м². Широко використовується при дослідженнях рослинних ресурсів.

МЕТОД ТРАНСЕКТНИЙ – вивчення рослинних угруповань, їх комплексів, меж, а також популяцій рослин за допомогою трансект – пробних площ сильно витягнутої форми. Досліджуються чисельність, розміщення, проективне покриття, продуктивність популяцій, зміна цих параметрів на межі фітоценозів. Іноді трансекта розривається на серію ділянок (метод пунктирної трансекти).

МЕТОД УКОСІВ – спосіб визначення врожайності шляхом відчуження надземної частини рослин із пробних (укосних) ділянок (від 0,25 до 2,5 м²) з подальшим зважуванням та вивченням видового та фракційного складу.

МЕТОД-ЕКСПРЕС (експрес-метод) – визначення фітомаси рослин за попередньо складеними розрахунковими таблицями, номограмами, графіками без збору та зважування зразків.

МИКОРИЗА – взаємовигідне співіснування (симбіоз) міцелію гриба з коренем вищої рослини. Розрізняють М. ектотрофну (зовнішню), при якій гриб обплітає покривну тканину кінчиків молодого кореня і проникає в міжклітинники зовнішніх шарів кори, і ендогенну (внутрішню), яка характеризується проникненням міцелію (гіф гриба) усередину клітин. Ектотрофна М. характерна для багатьох дерев (дуб, ялина, сосна, береза), кущів (верба), деяких кущиків (дріада) та трав'янистих рослин (гречка живородна); ендотрофна – для багатьох однорічних і багаторічних трав, кущиків, кущів і дерев різних родин (вересових, грушанкових та ін). За рахунок розвиненого міцелію збільшується поглинаюча поверхня кореня і посилюється надходження в рослину води та поживних речовин; гриб використовує деякі речовини, які витягує з кореня рослини.

МІНЕРАЛЬНІ ЕЛЕМЕНТИ РОСЛИН – хімічні елементи, що засвоюються рослинами. Виявляються у золі при їх згорянні. У коренях та стеблах трав'янистих рослин мінеральних речовин міститься до 4-5%, у листі – 10-15%, у насінні – до 3%, у корі деревних рослин від 0 до 7%, у деревині – близько 1%. Вміст мінеральних речовин у рослинах може різко змінюватись в залежності від складу ґрунту, умов вологості. М.е.р. за їх вмістом ділять на макроелементи, мікроелементи та ультрамікроелементи. Макроелементи – хімічні елементи, що засвоюються рослинними клітинами у великих кількостях, їх вміст виражається величинами від десятків відсотка до сотих часток відсотка (Fe, Ca, K, Mg, Na, P, S, Al, Si, Cl). Мікроелементами називаються хімічні елементи, що містяться в середовищі існування та в рослинах у кількостях менше 0,1%, але необхідні для нормальної життєдіяльності; їх концентрація у рослинах становить від 10⁻² % до 10⁻⁵ % (Mn, B, Sr, Cu, Li, Ba, Br, Ni та ін.). Ультрамікроелементи накопичуються в клітинах у концентрації менше 10⁻⁶ % (As, Mo, Co, I, Pb, Hn, Ag, Au, Ra та ін.).

Деякі рослини здатні концентрувати певні мінеральні елементи, наприклад, морські водорості – бром, йод; кукурудза – золото; астрагал – селен; сфагнум – срібло; представники родини вересових – марганець.

МІНЕРАЛЬНІ РЕСУРСИ – вид природних ресурсів за генезисом; це корисні копалини регіону.

МІНЛИВІСТЬ – властивість живих організмів існувати у різних формах. М. – найважливіший фактор еволюції, що забезпечує пристосованість видів і популяцій рослин до умов середовища, що змінюються. Розрізняють генетичну (спадкову), модифікаційну (неспадкову) та онтогенетичну М. За характером зміни ознак виділяють М. якісну (альтернативну) та кількісну (флюктууючу).

МІСЦЕЗРОСТАННЯ – просторово обмежена сукупність умов абіотичного та біотичного середовища, яке може забезпечити весь цикл розвитку виду або популяції.

МОДЕЛЬНИЙ ЕКЗЕМПЛЯР – середньостатистичний по масі (у ресурсознавчих дослідженнях) екземпляр або пагін, який використовується в якості рахункової одиниці для визначення врожайності конкретної зарості.

МОЖЛИВИЙ ЩОРІЧНИЙ ОБСЯГ ЗАГОТІВЛІ – маса сировини, яку можна заготовляти щорічно на даній території без шкоди для сировинної бази. Можливий щорічний обсяг заготівлі визначається як частка від поділу величини експлуатаційного запасу сировини на всіх ділянках заготівлі на оборот заготівлі.

МОЛОЧНИЙ СІК (ЛАТЕКС) – вміст молочників рослин. Є рідиною, в якій розчинені вуглеводи, білки, глікозиди, алкалоїди, таніди та інші речовини, а також містяться включення білкових та крохмальних зерен, краплі жиру, глобули каучуку тощо. Наявність М.с. характерна для представників низки родин: молочайних, айстрових та інших. М.с. частіше білого кольору, але відомі рослини з М.с. жовтого (мак) та помаранчевого (чистотіл) кольору.

МОЛОЧНИКИ – окремі клітини чи складні системи клітин, у вакуолях яких міститься молочний сік (латекс). Відомі два типи М. – нечленисті (прості), що являють собою одиночну клітину, яка пронизує всю рослину, безперервно росте, подовжується та

галузиться (родини молочайних, кропивних та ін.) та членисті (складні) М., що виникають шляхом злиття окремих клітин, оболонки яких у місцях зіткнення одна з одною цілком або частково розчиняються (родини макових, берізкових, дзвоникових та ін.).

МОНІТОРИНГ – комплексна система спостережень та контролю за станом навколишнього природного середовища з метою розробки заходів щодо його охорони, раціоналізації використання природних ресурсів та попередження критичних ситуацій, шкідливих чи небезпечних для здоров'я людей, існування живих організмів та їх угруповань, природних комплексів та об'єктів. Крім спостереження, завданнями М. є також оцінка стану середовища проживання та прогнозування його змін. Розрізняють М. біосферний (глобальний), екологічний, біологічний, санітарно-токсикологічний, міжнародний, регіональний, національний, локальний, імпактний, безпосередній і дистанційний (і в тому числі авіаційний і космічний), базовий (фоновий) та ін. Першочогова увага приділяється спостереженню за антропогенними змінами у природі.

МОНІТОРИНГ У ГЕОБОТАНІЦІ – комплексна система спостережень і експериментів, оцінки й прогнозу змін стану рослинних угруповань під дією антропогенних впливів.

МОНОКУЛЬТУРА – тривале безперервне вирощування будь-якого одного виду рослин на одній ділянці (поле, город) без дотримання сівозміни та чергування з іншими рослинами, що обробляються. При монокультурі відбувається виснаження ґрунту, зниження його родючості, створюються умови для інтенсивнішого розмноження приурочених до оброблюваної культури окремих видів бур'янів, шкідливих комах, збудників хвороб.

МОХОВИДНІ, МОХИ (BRYOPHYTES) – відділ вищих наземних, рідше прісноводних, переважно багаторічних рослин. Головною відмінною рисою М. від усіх вищих рослин є переважання статевого (гаметофіт) покоління над безстатевим (спорофітом). При цьому спорофіт завжди пов'язаний з гаметофітом. Більш організовані групи М. – справжні листостебельні рослини; у менш організованих М. відсутній поділ на стебло та лист; тіло їх представлене таломом, або сланню. Корені у всіх М. відсутні, до ґрунту вони прикріплюються ризоїдами (виростами з епідерми). Відділ поділяється на три класи:

антоцеротові, печіночні, листостебельні. Налічується до 27 тис. видів М. Зустрічаються М. всюди, крім морів, засолених ґрунтів та еродованих ділянок. На мохових болотах мохи утворюють основну масу торфу, що є цінним природним ресурсом рослинного походження. Сприяють заболочуванню ґрунтів. Використовуються як лікарські рослини.

Н

НАПВКУЩ (НАПВЧАГАРНИК) – життєва форма рослин; багаторічна рослина, у якої нижні частини пагонів, що несуть бруньки поновлення, дерев'яніють і зберігаються декілька років, а верхні частини залишаються трав'янистими і відмирають щорічно (на відміну від чагарників і чагарничків). Висота Н. зазвичай до 80 см, рідше 150-200 см. Приурочені, головним чином, до посушливих областей (деякі види полину, астрагалу), зустрічаються в зоні тайги (малина).

НАПВКУЩИК (НАПВЧАГАРНИЧОК) – життєва форма рослин; низькоросла багаторічна рослина, у якій відмирає більшість надземних пагонів (як у трав), але залишаються здерев'янілими основи пагонів з бруньками відновлення (чебрець, морошка).

НАРОДНА МЕДИЦИНА – сукупність знань про лікарські засоби і способи лікування, що передається з покоління до покоління (найчастіше усно) та пов'язана з духовними традиціями народу. Н.м. умовно поділяється на власне народну, або знахарську (шаманську), емпіричну та традиційну. Вважається, що емпірична Н.м. так само, як і знахарська, не має письмових джерел, досвід лікування та профілактики захворювань не перевірений сучасними методами фармакології. Традиційна Н.м. (сюди відносять китайську, тибетську, індійську та ін.) має матеріальні носії інформації, тобто різні списки, травники, «лікувальники» та ін. На сучасному етапі Н.м. є джерелом для поповнення списку лікарських рослин та вивчення їх нових фармакологічних властивостей.

НАСАДЖЕННЯ – лісовий фітоценоз, однорідна у певних межах ділянка лісу, зайнята деревною та супутньою їй іншою лісовою рослинністю. У Н. розрізняють такі яруси: деревостан, підлісок, травостій, живий наґрунтовий покрив. У поняття Н. включають також ґрунт і материнську породу, в яких розміщені кореневі системи

та органи рослин, що їх замінюють. Насправді поняття «насадження» часто ототожнюють із поняттям «деревостан», проте поняття «насадження» ширше, ніж поняття «деревостан».

НАСТІЙ – рідка лікарська форма, що є водною витяжкою із рослинної сировини (квітки, трава, листя, плоди). Готують на водяній бані або заливають окропом подрібнену лікарську сировину та витримують певний час у закритому посуді.

НАСТІЙКА – рідка лікарська форма, де в якості витягувача корисних речовин застосовують 40-70% спирт.

НАТУРНІ РОСЛИНИ – рослини, які, на відміну від технічних, можуть бути використані безпосередньо, без будь-якої попередньої обробки (наприклад, харчові, кормові, лікарські).

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРИРОДНИЙ ПАРК (НПП) – категорія природно-заповідного фонду України; природоохоронна, рекреаційна, культурно-освітня, науково-дослідна установа загальнодержавного значення, що створюється з метою збереження, відтворення і ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність. Ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами та об'єктами вилучаються з господарського використання і надаються НПП у порядку, встановленому законодавством України. До складу територій НПП можуть включатися ділянки землі та водного простору інших землевласників та землекористувачів. На НПП покладається виконання таких основних завдань: збереження цінних природних та історико-культурних комплексів і об'єктів; створення умов для організованого туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах з додержанням режиму охорони заповідних природних комплексів та об'єктів; проведення наукових досліджень природних комплексів та їх змін в умовах рекреаційного використання, розробка наукових рекомендацій з питань охорони навколишнього природного середовища та ефективного використання природних ресурсів; проведення екологічної освітньо-виховної роботи. На території НПП з урахуванням природоохоронної, оздоровчої, наукової, рекреаційної, історико-культурної та інших цінностей природних комплексів та

об'єктів, їх особливостей встановлюється диференційований режим щодо їх охорони, відтворення та використання згідно з функціональним зонуванням: **заповідна зона** – призначена для охорони та відновлення найбільш цінних природних комплексів, режим якої визначається відповідно до вимог, встановлених для природних заповідників; **зона регульованої рекреації** – в її межах проводяться короткостроковий відпочинок та оздоровлення населення, огляд особливо мальовничих і пам'ятних місць; у цій зоні дозволяється влаштування та відповідне обладнання туристичних маршрутів і екологічних стежок; тут забороняються рубки лісу головного користування, промислове рибальство, мисливство, інша діяльність, яка може негативно вплинути на стан природних комплексів та об'єктів заповідної зони; **зона стаціонарної рекреації** – призначена для розміщення готелів, мотелів, кемпінгів, інших об'єктів обслуговування відвідувачів парку; тут забороняється будь-яка господарська діяльність, що не пов'язана з цільовим призначенням цієї функціональної зони або може шкідливо вплинути на стан природних комплексів та об'єктів заповідної зони; **господарська зона** – у її межах проводиться господарська діяльність, спрямована на виконання покладених на парк завдань, знаходяться населені пункти, об'єкти комунального призначення парку, а також землі інших землевласників та землекористувачів, включені до складу парку, на яких господарська та інша діяльність здійснюється з додержанням вимог та обмежень, встановлених для зон антропогенних ландшафтів біосферних заповідників. Заготівля рослинної сировини в межах НПП дозволяється лише у господарській зоні [Закон «Про природно-заповідний фонд України», 1992].

НЕДЕРЕВНА ПРОДУКЦІЯ ЛІСУ – харчові продукти, технічна та лікарська сировина, кормові трави, а також хутро, продукти бджільництва та інша продукція, що отримується за так званого побічного користування лісом.

НЕДОСТАТНЬО ВІДОМІ ВИДИ – категорія рослин, занесених до Червоної книги України; види, які не можна віднести до жодної із виокремлених категорій через відсутність необхідної повної і достовірної інформації [Закон «Про Червону книгу України», 2002].

НЕКТАР – цукриста прозора рідина різного складу, яку виділяють спеціальні утворення – нектарники. Приваблює комах, птахів та інших запилювачів квітів.

НЕКТАРОНОСНІ РОСЛИНИ (НЕКТАРОНОСИ) – медоносні рослини, що утворюють у квітках нектар, який бджоли переробляють на мед (напр., липа дрібнолиста).

НЕОЦІНЕНІ ВИДИ – категорія рослин, занесених до Червоної книги України; види, про які відомо, що вони можуть належати до категорії зникаючих, вразливих чи рідкісних, але ще не віднесені до неї [Закон «Про Червону книгу України», 2002].

НОВОГАЛЕНОВІ ПРЕПАРАТИ – екстрактивні лікарські засоби, що містять суму діючих речовин, специфічну для даної рослинної сировини, та максимально звільнені від усіх супутніх речовин. Нині їх найчастіше називають сумарними очищеними лікарськими засобами.

НОМЕНКЛАТУРА ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ – перелік ліків, внесених до державного реєстру лікарських засобів та виробів медичного призначення.

НУКЛЕЇНОВІ КИСЛОТИ – полінуклеотиди, біополімери, що містять фосфор і мають поширення в живій природі. Зазвичай Н.к. як мономери містять залишки дезокси- або рибонуклеотидів. Відповідно до цього розрізняють дезоксирибонуклеїнові (ДНК) та рибонуклеїнові (РНК) кислоти. ДНК складається з двох ланцюжків, РНК в основному одноланцюгові. До складу клітинних організмів входять обидва типи Н.к., віруси містять або ДНК, або РНК. Біологічна роль Н.к. полягає у зберіганні, реалізації та передачі генетичної інформації; вони відіграють важливу роль у регулюванні біосинтетичних процесів.

О

ОБ'ЄКТИ ЕКОМЕРЕЖІ – просторові об'єкти (що розрізняються за площею, межами, різними типами земель, іншими характеристиками), які використовуються для створення екомережі. До складу екологічної мережі входять такі об'єкти: а) території та об'єкти природно-заповідного фонду; б) землі водного фонду, водно-болотні угіддя, водоохоронні зони; в) землі лісового фонду; г)

полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, які не віднесені до земель лісового фонду; г) землі оздоровчого призначення з їх природними ресурсами; д) землі рекреаційного призначення, які використовуються для організації масового відпочинку населення і туризму та проведення спортивних заходів; е) інші природні території та об'єкти (ділянки степової рослинності, пасовища, сіножаті, кам'яні розсипи, піски, солончаки, земельні ділянки, в межах яких є природні об'єкти, що мають особливу природну цінність); є) земельні ділянки, на яких зростають природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України; ж) території, які є місцями перебування чи зростання видів тваринного і рослинного світу, занесених до Червоної книги України; з) частково землі сільськогосподарського призначення екстенсивного використання – пасовища, луки, сіножаті тощо; й) радіоактивно забруднені землі, що не використовуються та підлягають окремій охороні як природні регіони з окремим статусом [Закон «Про екологічну мережу України», 2004].

ОБЛІКОВА ДІЛЯНКА – ділянка певної форми та розміру (від 0,25 м² до 10 м²), що закладається в серії повторностей на пробній площі для кількісного визначення параметрів популяції або угруповання (продукція, біомаса, чисельність особин тощо). Розрізняють постійні та тимчасові О.д. Постійними називають фіксовані О.д., на яких проводяться багаторічні спостереження, тимчасовими – нефіксовані майданчики для одноразового обліку.

ОБОРОТ ЗАГОТІВЛІ – період, що включає рік заготівлі та кількість років, необхідних для відновлення запасів сировини. Швидкість відновлення кожного виду рослин пов'язана з його еколого-біологічними особливостями та природно-кліматичними умовами. Тому рекомендації щодо О.з. окремих видів рослин носять суворо регіональний характер і залежать від ступеня експлуатації виду. Наприклад, при повному зрізанні пагонів брусниці у північних лісах необхідний О.з. становить 5 років, при частковому вилученні пагонів (25 та 50%) – 3-4 роки. У той же час, згідно з Лісовим Кодексом України, в лісовій зоні збирання лікарської рослинної сировини на одній і тій же ділянці проводиться з такою періодичністю: суцвіть, плодів та других надземних органів однорічних рослин – 1 раз у два роки; надземних органів багаторічних рослин (листя, квітки, трава,

бруньки) – 1 раз у 5 років; підземних органів усіх рослин – 1 раз у 10 років.

ОБСЯГ ДОПУСТИМОГО ЩОРІЧНОГО ВИКОРИСТАННЯ – кількість сировини, яку можна заготовляти щорічно на даній території без критичної шкоди для зарості (зберігається можливість відновлення зарості). Розраховується як частка від ділення експлуатаційного запасу сировини на оборот заготівлі, що включає рік заготівлі і тривалість періоду відновлення зарості.

ОКУЛЬТУРЕНІ ФІТОЦЕНОЗИ – природні рослинні угруповання, змінені відповідно до потреб людини. У О.ф. змінюється не лише структура, а й видовий склад (наприклад, природні сіножаті з заходами з поверхневого поліпшення, що проводяться на них – боронуванням, підсівом трав, внесенням добрив).

ОКУЛЬТУРЕННЯ – процес введення дикорослих видів у культуру, що триває протягом багатьох поколінь і супроводжується штучним відбором форм, які найбільш підходять для поставлених цілей.

ОКУЛЬТУРЕННЯ ПРИРОДНИХ ЗАРОСТЕЙ КОРИСНИХ РОСЛИН – заходи, спрямовані на підвищення продуктивності популяцій дикорослих корисних рослин; «омолоджування» (зрізання старих пагонів), зріджування, освітлення, зняття кореневої конкуренції тощо.

ОЛІГОСАХАРИДИ – див. *вуглеводи*.

ОЛІЙНІ РОСЛИНИ – рослини, які містять в якості запасних поживних речовин рослинні жири й олії (частіше лише олії) та використовуються і спеціально вирощуються для їх отримання.

ОЛІЯ – в широкому значенні, будь-яка речовина, яка (як правило) є рідиною за температури навколишнього середовища і не змішується з водою, але може змішуватися з іншими маслами і органічними розчинниками, і жирна на дотик. Див. *рослинні жири й олії*.

ОНТОГЕНЕЗ – індивідуальний розвиток – весь комплекс послідовних і незворотних перетворень (структурних та функціональних) рослин від виникнення з заплідненої яйцеклітини – зиготи (при статевому розмноженні), вегетативної бруньки, поділу материнської клітини (при нестатевому розмноженні) і до природної

смерті або нового поділу особини. О. рослин включає чергування безстатевого (спорофіт) та статевого (гаметофіт) поколінь. О. обумовлений генетичним фактором (код спадкової інформації) та умовами навколишнього середовища.

ОПИС ГЕОБОТАНІЧНИЙ – виявлення повного списку видів та встановлення їх ролі у фітоценозі. При О.г. проводиться окомірний облік проективного покриття та різноманітності видів. Одночасно фіксується експозиція, характер рельєфу та ґрунтів, рівень ґрунтових вод, мікрорельєф фітоценозу або комплексу фітоценозів. О.г. проводиться на спеціальних геоботанічних бланках. Як правило, О.г. передує ресурсним дослідженням.

ОПТИМІЗАЦІЯ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ – комплекс заходів, що забезпечують економічно та екологічно доцільну експлуатацію природних ресурсів та ефективний режим їх відтворення з урахуванням перспективних інтересів розвитку господарства та збереження навколишнього природного середовища.

ОПТИМУМ ЕКОЛОГІЧНИЙ – екологічні умови, при яких вид має найбільшу життєздатність та пристосованість до абіотичних факторів.

ОПТИМУМ ФІТОЦЕНОТИЧНИЙ – умови, за яких рослини цього виду можуть відігравати найбільшу роль у рослинному угрупованні (бути домінантом або субдомінантом), досягають оптимального розвитку та проходять усі стадії онтогенезу.

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАХОДИ З ОХОРОНИ РОСЛИННИХ РЕСУРСІВ – перспективне і щорічне планування розмірів і районів заготівлі рослинної сировини, в першу чергу для видів з недостатніми запасами або з такими, що зменшуються (наприклад, для таких лікарських рослин: айр, зозулинець, глечики та ін.).

ОРГАНІЧНІ КИСЛОТИ – речовини вторинного синтезу. Поряд з вуглеводами та білками О.к. є постійними складовими частинами рослин. Містяться вони у всіх органах рослин, причому можуть бути у вільному стані або у вигляді кислих солей. Біологічна роль О.к. полягає в регуляції процесів дихання рослин, у здійсненні зв'язку між диханням та біосинтезом білків, жирів та багатьох інших речовин. За участю О.к. відбувається синтез гемоглобіну та хлорофілу. Вони є

компонентами ферментів, що беруть суттєву участь у біосинтезі вторинних полісахаридів (пектинові речовини, камеді, слизи та ін.). О.к. є біологічно (ауксини, гетероауксини, гіберелова кислота) і фармакологічно (лимонна, аскорбінова, нікотинава та багато інших кислот) активними речовинами.

ОРГАНОЛЕПТИЧНІ МЕТОДИ – методи пізнання людиною властивостей об'єктів довкілля з допомогою органів чуття. У ботанічному ресурсознавстві використовуються для характеристики рослин за запахом, смаком тощо. Використання цих методів потребує певного досвіду дослідника, великої обережності у висновках та застосування у подальшому більш точних методів.

ОСОБИНА – 1. Живий організм, що має всі ознаки, властиві виду, до якого він належить, і в той же час має морфологічні і фізіологічні особливості, що відрізняють його від інших організмів того ж виду. 2. Рахункова одиниця у ресурсних та інших дослідженнях.

ОТРУЙНІ РОСЛИНИ – рослини, що містять речовини, які викликають отруєння (погіршення стану здоров'я або загибель) людини і тварин. Виділяють смертельно отруйні, дуже отруйні, безумовно отруйні, умовно отруйні рослини. Вміст отруйних речовин у рослинах характеризується географічною та екологічною мінливістю. Отруйні речовини, що відносяться до різних хімічних сполук, містяться або у всій рослині, або в її окремих частинах. Піддаючись обробці (наприклад, висушуванню), О.р. можуть втрачати токсичність або не втрачати її. У різних груп тварин чутливість до О.р. різна. Серед О.р. виділяють інсектицидні – токсичні для комах, акарицидні – для кліщів, іхтіоцидні – для риб, ратицидні – для мишей, щурів та інших гризунів, фунгіцидні – проти грибкових захворювань, бактерицидні – проти хвороб бактеріального походження, репелентні – відлякуючі), атрактантні – приваблюючі (с наступним знищенням), всі вони використовуються для боротьби зі шкідниками сільськогосподарських, лісових, плодкових, ягідних культур. Крім того, є рослини, що мають гербіцидні (для боротьби з бур'янами) властивості і ростінгібуючі рослини (загальмовують зростання небажаних рослин). Найбільш відомі О.р. належать до родин лілійних, жовтецевих, селерових, макових, пасльонових, айстрових.

ОФІЦІНАЛЬНІ ЛІКАРСЬКІ РОСЛИНИ – найважливіші види, які знаходять застосування у науковій медицині (від латинського *offina* – аптека). О.л.р. не є синонімом фармакопейних рослин. Офіциальними вважаються всі лікарські препарати, що пройшли клінічну перевірку та в установленому порядку дозволені до використання у медичній практиці. Значна їх частина (але не всі) входить у офіційний перелік лікувальних властивостей – Державну фармакопею.

ОХОРОНА ЗЕЛЕНИХ НАСАДЖЕНЬ – система адміністративно-правових, організаційно-господарських, економічних, архітектурно-планувальних і агротехнічних заходів, спрямованих на збереження, відновлення або покращання виконання зеленими насадженнями відповідних функцій [Правила утримання зелених насаджень у населених пунктах України, 2006].

ОХОРОНА РОСЛИН – комплекс заходів, спрямованих на раціональне використання ресурсів рослинного світу, збереження видового та популяційного складу та генофонду флори, захист рослин від хвороб та шкідників, створення та підтримання оптимальних для існування рослин умов середовища, запобігання загибелі рослин та їх угруповань від забруднення. Поділяється на окремі напрямки: охорона зелених насаджень, охорона болотної та лучної рослинності, охорона лісів тощо.

ОХОРОНА ТА ВІДТВОРЕННЯ ОБ'ЄКТІВ ЧЕРВОНОЇ КНИГИ УКРАЇНИ – це комплекс організаційних, правових, економічних, наукових, інших заходів, спрямованих на забезпечення збереження, охорони та відтворення рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу [Закон «Про Червону книгу України», 2002].

П

ПАГІН – 1. Вегетативний орган рослини. П. складається з осі (стебла) з розташованими на ній листками і бруньками. П. (вегетативний) може нести органи розмноження – спороноси, стробіли, квіти, суцвіття. У фармакогнозії П. деяких рослин (брусниця, мучниця та ін.) використовуються як лікарська сировина. 2. Рахункова одиниця в ботаніці для рослин, у яких межі особин встановити важко.

ПАЛ – 1. Випалювання трав'янистої та чагарникової рослинності з метою витіснення небажаних рослин та знищення мертвих частин рослин для покращення пасовищного травостою. 2. Лісова пожежа антропогенного чи природного походження, іноді навмисна – для перетворення лісової ділянки на пасовище чи ріллю. Після палу на мінеральних ґрунтах часто розростаються популяції брусниці, мучниці, іван-чаю вузьколистого і т. д.

ПАЛЕТКА – прозора пластинка, поділена на клітини розміром 1 см² (або ін.). Використовується для визначення на картах будь-яких площ. Палетка накладається на контур карти, площу якої треба виміряти. Підраховують квадратики палетки, що вміщується серед меж контуру цілком або своєю більшістю. Інші квадратики не приймають до підрахунків. Потім з урахуванням масштабу карти розраховують площу контуру.

ПАМ'ЯТКА ПРИРОДИ (ПП) – категорія природно-заповідного фонду України; ПП оголошуються окремі унікальні природні утворення, що мають особливе природоохоронне, наукове, естетичне і пізнавальне значення, з метою збереження їх у природному стані. Оголошення пам'яток природи проводиться без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів. Залежно від характеру, походження і необхідного режиму охорони пам'ятки природи поділяються на комплексні, ботанічні, зоологічні, гідрологічні та геологічні. ПП може бути загальнодержавного або місцевого значення. У ПП заготовля рослинної сировини не проводиться [Закон «Про природно-заповідний фонд України», 1992].

ПАРК-ПАМ'ЯТКА САДОВО-ПАРКОВОГО МИСТЕЦТВА (ППСПМ) – категорія природно-заповідного фонду України; ППСПМ оголошуються найбільш визначні та цінні зразки паркового будівництва з метою їх використання в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних та оздоровчих цілях. Оголошення ППСПМ проводиться з вилученням у встановленому порядку або без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів. ППСПМ можуть мати у складі зелених насаджень різноманітні корисні рослини, але збір їх забороняється, якщо це може привести до погіршення стану ППСПМ [Закон «Про природно-заповідний фонд України», 1992].

ПАРЦАЛЬНИЙ КУЩ – кущ, що розвивається термінально (на верхівці) на повзучих підземних пагонах, при виході верхівок цих пагонів на поверхню ґрунту. Кожен П.к. є частиною цілої материнської рослини, що є куртиною або латкою. Утворення П.к. характерне для морфогенезу чагарників (наприклад, види родини вересових).

ПАСОВИЩЕ – сільськогосподарське угіддя, ділянка землі з трав'янистою рослинністю, де випасається худоба, птиця.

ПАСОВИЩЕЗВОРОТ – таке використання пасовища, при якому воно розподіляється на окремі ділянки певної площі (загони), на кожній ділянці всі тварини випасаються протягом 3-5 днів (при цьому на інші ділянки вони не заходять). Потім випасання проводиться на другій ділянці. Через 3-5 днів – на третій і т.д. Коли випасання проводиться на певній ділянці, інші загони відновлюються. Потім, коли випас проведено на всіх загонах по чергово, повертаються до першого загону. Використання пасовищезвороту дозволяє збільшити ефективність використання пасовища та допустиму кількість худоби на пасовищі на 30 %. Вихід тваринницької продукції на 1 га пасовищ, використовуваних по загінній системі, підвищується на 25-30 % у порівнянні з безсистемним випасанням [Юнусбаев, 2001].

ПАСОВИЩНА ДИГРЕСІЯ – поступова зміна рослинного угруповання під впливом надмірного пасовищного навантаження. При пасовищній дигресії падає продуктивність травостоїв, збіднюється видовий склад, степові трави заміщуються бур'янами. В першу чергу зі складу рослинних угруповань випадають цінні кормові злаки і бобові. У степу віділяють чотири стадії п. д: 1) ковилово-різнотравна (слабо- і помірнозбита); 2) типчакова (середньозбита); 3) полиново-типчакова, тонконогова (сильнозбита); 4) повний збій (вибита гола земля з одиничними пригнобленими бур'янами).

ПАСОКА – рідина, що виділяється із судин рослин при їх пошкодженні біля основи стебла або кореня під дією кореневого тиску. Процес виділення пасоки, що зазвичай спостерігається рано навесні, називається «плачем» рослини; використовується для одержання соку, наприклад, березового.

ПЕКТИНОВІ РЕЧОВИНИ – група високомолекулярних сполук, побудованих із залишків галактуронових кислот. Містяться у найбільшій кількості в розчиненому вигляді в соці плодів, ягід та коренеплодів. У медицині П.р. застосовують для приготування кровоспинних препаратів, антисептиків, що сприяють виведенню з організму шкідливих металів (свинцю, кобальту, міді та ін.); мають противиразкову, протизапальну, гіпотензивну активність. П.р. широко використовуються у кондитерському виробництві, хлібопеченні, сироварінні, текстильній промисловості.

ПЕРГА – пилок рослин, зібраний бджолами та відкладений ними в стільники (соти) для годування личинок. Містить білки, жири, вуглеводи, мінеральні солі, вітаміни. Використовується як речовина для приготування напоїв.

ПЕРГАНОСНІ РОСЛИНИ (ПЕРГАНОСИ) – рослини, з яких бджоли збирають пилок і перетворюють його на пергу, необхідну для годування личинок.

ПЕРІОДИЧНІСТЬ ЗАГОТІВЛІ – проміжок часу між заготівлями сировини, необхідний для повного відновлення зарості, що експлуатується.

ПІГМЕНТИ – пофарбовані сполуки, що входять до складу тканин організмів. Колір П. визначається наявністю в їх молекулах хромофорних груп, що зумовлюють вибіркове поглинання світла. Хімічна природа П. різна. У рослинних клітинах П. частіше містяться у спеціальних утвореннях (хлоропластах, хромопластах), рідше – у клітинному соку. Найважливіший рослинний пігмент зеленого кольору – хлорофіл – бере безпосередню участь у процесах фотосинтезу. Крім того, у рослинних тканинах присутні численні П., що належать до групи каротиноїдів (каротини, ксантофіли). Це жовті, помаранчеві або червоні П., які мають здатність поглинати енергію сонячного світла та передавати її хлорофілу. Каротини мають важливе значення у зв'язку з тим, що вони є джерелом утворення в організмі вітаміну А. Фікотиміни – червоні або сині П., що зустрічаються тільки у червоних та синьо-зелених водоростей і є світловими рецепторами. До рослинних П. відносяться також антоціани, що забезпечують утворення рожевого, червоного, синього та фіолетового забарвлення квітів та інших органів рослин, а також

флаволи, флавоноли, що фарбують рослинні тканини в жовті кольори. Каротиноїди та флавоноїди захищають рослинний організм від шкідливого впливу УФ-випромінювання.

ПІДЛІСОК – чагарники та низькі дерева, що виростають під пологом лісу і ніколи не досягають у лісі висоти деревного ярусу. П. частіше складається з тіньовитривалих порід, але при сильній зрідженості верхнього ярусу в П. зустрічаються і світлолюбні види. При високій зімкнутості деревного пологу П. може бути відсутнім. Породний склад визначається лісорослинними умовами і складом деревостану. Серед порід П. є велика кількість лікарських, технічних та харчових рослин.

ПІДРІСТ – молоде покоління дерев, що розвивається під пологом лісу (або на вирубці) і здатне утворити новий деревостан після рубки старого. П. може складатися з тих самих порід, як і материнський полог, а також з інших видів дерев. П. буває насінневого та вегетативного походження.

ПІДСОЧКА – штучне поранення живих дерев для отримання рідини, що міститься всередині стовбура: хвойних (сосни, ялини, модрини, ялиці) – для отримання живиці, покритонасінних (берези, клена та ін.) – цукристого соку. Для отримання живиці роблять вздимку (див.). Для вилучення цукристих соків на стволах берези та клена висвердлюють отвори глибиною 3-4 см.

ПІДСТИЛКА ЛІСОВА – надґрунтовий шар органічних залишків у лісі різного ступеня розкладання, що складається з опаду деревних, трав'янистих рослин (кори, деревини, листя, квіток, плодів, насіння тощо) та відпаду лісового тваринного світу (в основному, ґрунтових тварин).

ПІДТРИМУВАЛЬНІ ПОСЛУГИ – група екосистемних послуг; послуги, які потрібні для підтримки всіх інших екосистемних послуг (ґрунтоутворення, кругобіг поживних речовин, кругобіг води, фотосинтез тощо).

ПРОГЕННІ ЗМІНИ (СУКЦЕСІЇ) – відновлювальні зміни рослинності після пожежі. Прогнозування П.з. важливо з точки зору формування лісових та інших угідь.

ПЛАНТАЦІЯ – територія або акваторія, зайнята якоюсь рослинною культурою. В даний час широко застосовується плантаційне вирощування дикорослих харчових (ягідних) та лікарських рослин.

ПЛІД – видозмінений внаслідок запліднення (або апоміксису) орган розмноження квіткових рослин, що розвивається з гінецея (іноді за участі інших частин) квітки. Складається з оплодня та насіння. Функція П. – захист та розсіювання насіння. Розрізняють П. сухі та соковиті, багатонасінні та однонасінні. Сухі багатонасінні – коробочка, листянка, біб, стучок; дробні – вислоплідник (борщівник сибірський), двокрилатка (клен), членистий стручок (редька); сухі однонасінні – горіх (ліщина звичайна), жолудь (дуб), зернівка (злакові), сім'янка (соняшник); соковиті багатонасінні – ягода (чорниця), яблуко (яблуна), кістянка (слива). У медицині, харчовій промисловості використовують різноманітні типи П., їх частини, а також супліддя. П. збирають зрілими та висушують. Деякі соковиті П. переробляють свіжими.

ПЛОЩА ВИЯВЛЕННЯ ФІТОЦЕНОЗУ – мінімальна площа угруповання, на якій виявляються всі суттєві риси фітоценозу (флористичний склад, структура, кількісне співвідношення видів і т.д.).

ПЛОЩА ЗАРОСТІ – територія, зайнята зімкнутим угрупованням з переважанням одного виду; визначається, як правило, окомірно у відсотках від площі фітоценозу. Більш точне визначення П.з. пов'язане з її картуванням. Має значення при інвентаризації ресурсів.

ПОБІЧНЕ КОРИСТУВАННЯ ЛІСОМ – усі види користування в лісах, крім заготівлі деревини, живиці та другорядних лісових матеріалів, об'єктом яких є недеревна продукція лісу. До П.к.л. відносять сінокосіння, випасання худоби, розміщення вуликів і пасік, збирання дикорослих плодів, грибів, лікарських, харчових рослин та технічної сировини, заготівлю деревних соків.

ПОВНОТА ДЕРЕВОСТАНУ – ступінь щільності стояння дерев у деревостані, яка характеризує частку використання займаного ним простору. П.д. – один із найважливіших таксаційних показників, що застосовується для характеристики стану деревостанів, визначення їх запасів та призначення господарських заходів. П.д. встановлюють за сумою площ поперечних перерізів дерев, що утворюють деревостої.

Розрізняють абсолютну та відносну П.д. Абсолютна П.д. виражається в м² як загальна сума площ перерізів на 1 га всіх дерев на висоті 1,3 м від кореневої шийки. Відносна повнота виявляється у десятих частках одиниці (0,9; 0,8; 0,7; 0,6 тощо.). У цьому за одиницю приймають повноту зімкнутого (нормального) насадження. Врожайність ягідних рослин значною мірою залежить від П.д.

ПОЗАЯРУСНІ РОСЛИНИ – рослини, що не формують самостійних ярусів, вони відносяться до того ярусу (або ярусів), у якому знаходяться (наприклад, епіфіти або ліани у лісі).

ПОКОЛІННЯ – 1. Група особин у популяції з однаковим ступенем спорідненості за відношенням до спільних предків. 2. За наявності чергування поколінь – фаза розвитку, що триває від одного акта розмноження до наступного, тобто охоплює дві різні форми зародкових клітин.

ПОЛОГ ЛІСУ – зімкнені крони дерев, що розміщуються в одному або декількох ярусах.

ПОПУЛЯЦІЯ – сукупність особин одного виду, що вільно схрещуються між собою і займають певну територію. Біологічний вид зазвичай є сукупністю безлічі П., що функціонують і розвиваються в ряді фітоценозів. Основними ознаками П. є їх щільність, віковий склад особин, чисельність, характер розподілу в межах територій, тип зростання, здатність до адаптації, стійкість у відтворенні потомства.

ПОРІЧНА ДИНАМІКА – різниця вмісту певної речовини або врожайності рослини певного виду в різні роки.

ПОРОСЛЬ – група молодих пагонів вегетативного походження, що виникає із сплячих чи додаткових бруньок чи інших вегетативних зачатків одного організму. Наприклад, пнева П. після рубання дерев.

ПОСТІЙНІСТЬ ВИДУ – частота зустрічальності виду в окремих фітоценозах асоціації.

ПОТЕНЦІЙНО-ПРОДУКТИВНЕ УГІДДЯ – сукупність заростей або промислових масивів одного виду на однорідній території, де можливі організація та проведення заготовок рослинної сировини.

ПРИЖИТТЄВЕ КОРИСТУВАННЯ – господарське використання, пов'язане з частковим вилученням рослинної маси або речовини і розраховане на збереження основи для відновлення нормальної життєдіяльності об'єкта експлуатації. Стосовно дерев – це підсочка, збирання насіння, плодів. Заготівля таких видів рослинної сировини, як бруньки, пагони, листя, квітки також відноситься до прижиттєвого користування.

ПРИПИСНЕ УГІДДЯ – територія, де проводиться регламентована заготівля окремих видів сировини та здійснюються заходи з охорони. П.у. має належати конкретному користувачеві.

ПРИРІСТ ФІТОМАСИ (РІЧНИЙ) – величина, на яку збільшується рослинна маса за один рік, виражається в одиницях маси (г, кг, т).

ПРИРОДНЕ ЗРІДЖУВАННЯ – відмирання (елімінація) особин рослин при біоценотичному відборі у міру збільшення їх біомаси та зростання потреб у живленні у зв'язку з перенаселеністю фітоценозів.

ПРИРОДНИЙ ЗАПОВІДНИК (ПЗ) – категорія природно-заповідного фонду України; природоохоронна, науково-дослідна установа загальнодержавного значення, що створюється з метою збереження в природному стані типових або унікальних для даної ландшафтної зони природних комплексів з усією сукупністю їх компонентів, вивчення природних процесів і явищ, що відбуваються в них, розробки наукових засад охорони навколишнього природного середовища, ефективного використання природних ресурсів та екологічної безпеки. Ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами повністю вилучаються з господарського використання і надаються заповіднику у порядку, встановленому законодавством України. Основними завданнями ПЗ є збереження природних комплексів та об'єктів на їх території, проведення наукових досліджень і спостережень за станом навколишнього природного середовища, розробка на їх основі природоохоронних рекомендацій, поширення екологічних знань, сприяння у підготовці наукових кадрів і спеціалістів у галузі охорони навколишнього природного середовища та заповідної справи. Заготівля рослинної сировини в межах ПЗ заборонена [Закон «Про природно-заповідний фонд України», 1992].

ПРИРОДНІ КОРМОВІ УГІДДЯ – території з природними сіножатями та пасовищами.

ПРИРОДНІ РЕСУРСИ – елементи природи, які використовуються як засоби існування і задоволення матеріальних і інших потреб суспільства. Природні ресурси – найважливіша частина національного багатства.

ПРИРОДНІ РОСЛИННІ РЕСУРСИ ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНОГО ЗНАЧЕННЯ – дикорослі та інші несільськогосподарського призначення судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби, найбільш цінні як рослинні ресурси країни. В Україні до П.р.р.з.з. відносяться: а) об'єкти рослинного світу у межах: внутрішніх морських вод і територіального моря, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони України; поверхневих вод (озер, водосховищ, річок, каналів), що розташовані і використовуються на території більш ніж однієї області, а також їх приток усіх порядків; природних та біосферних заповідників, національних природних парків, а також заказників, пам'яток природи, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення; б) лісові ресурси державного значення; в) рідкісні і такі, що перебувають під загрозою зникнення, судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби, види яких занесені до Червоної книги України; г) рідкісні і такі, що перебувають під загрозою зникнення, та типові природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України. До природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення законодавством України можуть бути віднесені й інші об'єкти рослинного світу [Закон України «Про рослинний світ», 1999].

ПРИРОДНІ РОСЛИННІ РЕСУРСИ МІСЦЕВОГО ЗНАЧЕННЯ – дикорослі та інші несільськогосподарського призначення судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби, не віднесені до природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення [Закон України «Про рослинний світ», 1999].

ПРИРОДНІ ФІТОЦЕНОЗИ – рослинні угруповання, що сформувалися під впливом тільки природних факторів. В даний час

можуть бути видозмінені інтенсивною господарською діяльністю людини.

ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИЙ ФОНД УКРАЇНИ (ПЗФ) – ділянки суші і водного простору, природні комплекси та об'єкти яких мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонових моніторингу навколишнього природного середовища. ПЗФ охороняється як національне надбання, щодо якого встановлюється особливий режим охорони, відтворення і використання. Україна розглядає цей фонд як складову частину світової системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною. Включає об'єкти 11 категорій: природний заповідник (ПЗ), біосферний заповідник (БЗ), національний природний парк (НПП), регіональний ландшафтний парк (РЛП), заказник (З), заповідне урочище (ЗУ), пам'ятка природи (ПП), ботанічний сад (БС), дендрологічний парк (ДП), зоологічний парк (ЗП), парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва (ППСПМ) [Закон «Про природно-заповідний фонд України», 1992].

ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ – 1. Сукупність усіх форм експлуатації природно-ресурсного потенціалу та заходів щодо його збереження. 2. Комплексна наукова дисципліна, що досліджує загальні засади раціонального використання природних ресурсів.

ПРОБКА (ФЕЛЕМА) – зовнішній шар перидерми, вторинної покривної тканини. Утворюється шляхом тангентального поділу клітин коркового камбію – фелогену. Клітинні стінки просякнуті суберином (жироподібною речовиною). Має хороші водозахисні та теплоізолюючі властивості. Може виникати як у деревних, так і у трав'янистих рослин. П. знаходить практичне застосування як ізоляційний матеріал, а також для виготовлення пробок, поплавців, рятувальних кругів, різних прокладок тощо.

ПРОБНА ПЛОЩА – спеціально виділена ділянка місцевості, призначена для вивчення особливостей розміщення популяції або угруповання та їх сукупностей у зв'язку з факторами місцезростання. П.п., на якій проводяться багаторічні спостереження, називається

постійною П.п. На тимчасовій П.п. проводяться разові спостереження та обліки. Розмір П.п. залежить від площі та структури виявленого фітоценозу або розміру рослин (від 1 м² до 400 м²).

ПРОВІТАМІНИ – органічні сполуки, які в організмі перетворюються на вітаміни. Так, з каротиноїдів за участю ферментів утворюється вітамін А.

ПРОГНОЗУВАННЯ ВРОЖАЮ – завчасне передбачення великої кількості плодоношення на основі фенологічних спостережень та аналізу погодних умов. Прогноз може бути невеликої завчасності (короткостроковий), за цвітінням, або довгостроковим (за рік до плодоношення). Короткостроковий прогноз є надійнішим. Довгостроковий прогноз часто неможливий через малу достовірність метеопрогнозів.

ПРОДУКТИВНІСТЬ – властивість рослинного угруповання продукувати (виробляти, створювати) органічну речовину. При визначенні запасів рослинної сировини основне значення має не загальна продуктивність, а чиста первинна продукція, яка є фактичним збільшенням фітомаси за певний проміжок часу на одиниці площі. *П. біологічна* – кількість біомаси, вироблена популяцією або угрупованням на одиниці площі за одиницю часу. *П. первинна* – біомаса, вироблена продуцентами, автотрофами та хемотрофами, на одиниці площі за одиницю часу. *П. насіннева* – кількість насіння, отримана з однієї рослини або з одиниці площі посіву сільськогосподарських культур.

ПРОДУКЦІЯ – сумарна кількість біомаси, утворена сукупністю особин, що ростуть або розмножуються, за конкретний проміжок часу, віднесена до одиниці площі або обсягу. Іноді розуміють як характеристику продукційного процесу за деякий період часу і відносять її до певного відрізка (доба, місяць, рік).

ПРОЕКТИВНЕ ПОКРИТТЯ – площа горизонтальних проєкцій окремих рослин, популяції чи всього угруповання на поверхню ґрунту, оцінюється у відсотках від загальної площі, на якій визначається. У ботанічному ресурсознавстві найчастіше під П.п. розуміють відсоток площі, зайнятої проєкцією надземних органів виду, що вивчається, на ґрунт в межах облікової ділянки або всієї зарості. П.п. є одним з основних показників, що використовуються

при окомірній оцінці запасів окремих видів сировини та ресурсній характеристиці виду.

ПРОМИСЛОВА ЗАРІСТЬ – ділянка, зайнята популяцією корисних рослин, що мають досить високу продуктивність і площу для збору сировини.

ПРОМИСЛОВИЙ ЗАПАС – див. *експлуатаційний запас*.

ПРОМИСЛОВИЙ МАСИВ – кілька близько розташованих заростей (популяцій), придатних для організації на них заготівлі рослинної сировини. Наявність П.м. дозволяє більш економічно та раціонально організувати заготівлю, виробництво та охорону необхідного виду.

ПРОМІЖНЕ КОРИСТУВАННЯ ЛІСОМ – заготівля деревини в процесі вирощування насаджень шляхом проведення рубок догляду за лісом, санітарних рубок та рубок, пов'язаних з реконструкцією малоцінних деревостанів. П.к.л. може істотно вплинути на ресурси недеревної продукції лісу. Наприклад, рубки догляду можуть у 2-3 рази підвищити врожайність ягідних чагарників.

ПРОСІКА – вузька звільнена від дерев смуга у лісі, прокладена для позначення меж лісових кварталів, масивів лісу, різних лісокористувачів, для ліній електропередач, трубопроводів тощо. У рівнинних умовах напрямок квартальної мережі просік зазвичай із півночі на південь та із заходу на схід. Ширина П. – 4-8 м, у протипожежних цілях – до 20 м. На П. світлолюбні рослини, що вийшли з-під пологів темнохвойних лісів, позитивно реагують на покращення світлового режиму (перстач прямостоячий, малина, чорниця і т. д.). П. можуть бути хорошими угіддями для збирання лікарської сировини та ягід.

ПРЯНІ (ПРЯНО-АРОМАТИЧНІ) РОСЛИНИ – група харчових рослин, що накопичують у різних органах (коренях, кореневищах, листках, плодах та ін.) ароматичні або гостросмакові речовини, які використовуються як прянощі, приправи. Ці речовини мають властивість підвищувати апетит і покращувати діяльність шлунка. Більшість П.р. мають дуже активну фармакологічну дію і є лікарськими. Вони містять в основному ефірні олії, гіркі глікозиди, дубильні речовини та ін. Висушені П.р. зберігають у закритому посуді. Розмелювати їх краще перед вживанням. Батьківщина

більшості П.р. – Середземномор'я та тропіки. П.р. широко вирощуються в Україні, а також зустрічаються серед дикорослих рослин (цибулі, часник, хрін, чебрець звичайний, лепеха болотна, материнка звичайна, полин гіркий і т.д.).

Р

РАЙОНУВАННЯ ГЕОБОТАНІЧНЕ – виділення геоботанічних районів із відносно однорідною рослинністю. Найменша одиниця Р.г. – район, потім округ, провінція, область, пояс. В основу Р.г. покладено еколого-фізіономічні критерії, що відображають у просторі поширення типів рослинності та формацій. Район та округ відображають місцеве варіювання рослинності, визначене геолого-геоморфологічними особливостями території; провінція – ступінь континентальності клімату; область – явища широтної зміни типів рослинності. В останні роки приділяють увагу і флористичним критеріям, особливо при виділенні вищих одиниць Р.г. При Р.г. гірських територій використовують одиниці: область, провінція, округ.

РАЙОНУВАННЯ РОСЛИННИХ РЕСУРСІВ – див. *карти ресурсознавчі*.

РЕАКЛІМАТИЗАЦІЯ – пристосування рослинного організму до нових, незвичних йому, природних умов. Супроводжується зміною спадковості.

РЕГЕНЕРАЦІЯ – відновлення організмом втрачених органів і тканин або цілого організму з його частини (властивість, що лежить в основі вегетативного розмноження). Від здатності до Р. втрачених органів залежить відновлення заростей корисних рослин після заготівлі сировини (див. *відростання*).

РЕГІОНАЛЬНИЙ ЛАНДШАФТНИЙ ПАРК (РЛП) – природоохоронна рекреаційна установа місцевого чи регіонального значення, що створюється з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів, а також забезпечення умов для організованого відпочинку населення. Регіональні ландшафтні парки організуються, як правило, без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів. В разі необхідності вилучення

земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів для потреб регіональних ландшафтних парків проводиться в порядку, встановленому законодавством України. На регіональні ландшафтні парки покладається виконання таких завдань: збереження цінних природних та історико-культурних комплексів та об'єктів; створення умов для ефективного туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах з додержанням режиму охорони заповідних природних комплексів і об'єктів; сприяння екологічній освітньо-виховній роботі. Заготівля рослинної сировини в межах РЛП дозволяється лише у господарській зоні [Закон «Про природно-заповідний фонд України», 1992].

РЕГУЛЮВАЛЬНІ ПОСЛУГИ – група екосистемних послуг; вигоди, які людина отримує від регулювання екосистемних процесів (регулювання якості повітря, води, клімату, запобігання ерозії ґрунтів, очищення води, берегоукріплення тощо).

РЕГУЛЯТОРИ РОСТУ І РОЗВИТКУ РОСЛИН – фізіологічно активні речовини, що виявляють свою дію в мікрокількостях. Збалансована регуляція росту та розвитку рослин здійснюється за допомогою речовин, що стимулюють та інгібують ці процеси. Усі природні та синтетичні сполуки, що регулюють процеси росту та розвитку, об'єднуються під загальним терміном «регулятори росту та розвитку». Вони дозволяють впливати на інтенсивність та спрямованість фізіологічних процесів у рослинах, підвищувати їх врожай, покращувати якість, умови збирання та зберігання продукції. Широко використовуються у культурі тканин.

РЕДИНИ – деревостої з повнотою менше 0,3. Цікаві як угіддя для збирання ягід (чорниці, брусниці, суниці та ін.), де врожаї можуть досягати максимально можливих величин.

РЕДИТИВНІ РОСЛИНИ – рослини, у яких відсутнє вегетативне розмноження.

РЕЄСТРАЦІЯ ЛІКАРСЬКИХ ЗАСОБІВ – внесення лікарських засобів до Державного реєстру лікарських засобів та виробів медичного призначення. Кожному такому засобу надається номер (шифр), який відображено у реєстраційному посвідченні – документі, що підтверджує реєстрацію лікарського засобу.

РЕЖИМ ЕКСПЛУАТАЦІЇ (ЗАГОТІВЛІ) – сукупність показників, що характеризують раціональний підхід до використання природних заростей сировинних рослин, що забезпечує їх відновлення та збереження. Під Р.е. розуміється визначення асортименту видів рослин, що заготовляються, оптимальних термінів, способів і обсягів заготовок. Р.е. розробляється для конкретного регіону, оскільки визначається комплексом природно-кліматичних чинників. Показники Р.е. виявляються у процесі тривалих досліджень еколого-біологічних особливостей окремих видів рослин у природних умовах або експериментально з метою встановлення раціональних способів заготівель.

РЕЗЕРВАТ – природна територія, що особливо охороняється, за режимом і призначенням близька до заказників. Термін найбільш прийнятий у західній літературі. Р. часто називають заповідники або заказники, щоб підкреслити їхню роль у збереженні будь-якого виду рослин або тварин. Резервати за призначенням бувають болотними, ботанічними, генетичними, орнітологічними, лісовими, мисливськими, ландшафтними, комплексними. В Україні термін відсутній в офіційних нормативних документах.

РЕІНТРОДУКЦІЯ – один з варіантів біологічної інтродукції, повторне переселення для створення нової стійкої популяції представників певного виду диких рослин з території, де вони вижили, на інші території колишнього ареалу де вони раніше жили, але звідки з якихось причин зникли.

РЕКОГНОСЦІРОВКА – попереднє маршрутне геоботанічне обстеження території, коли візуально виявляються найбільш характерні типи угруповань і їх зв'язки з екологічними умовами.

РЕКОМЕНДОВАНИЙ ЩОРІЧНИЙ ОБСЯГ ЗАГОТІВЛІ (РЕКОМЕНДОВАНА ЩОРІЧНА ЗАГОТІВЛЯ) – маса рослинної сировини, що планується для заготівлі з урахуванням організаційних та економічних факторів. Складає частину можливої щорічної заготівлі або дорівнює їй.

РЕКРЕАЦІЙНА ДИГРЕСІЯ – погіршення стану природних комплексів під впливом інтенсивного використання їх для масового відпочинку населення. Найбільшою мірою проявляється у зонах відпочинку, приміських лісах, лісопарках. Розвивається як наслідок

перевищення гранично допустимих рекреаційних навантажень внаслідок витоптування та механічного пошкодження рослинного покриву, опіків ґрунту від багать, невпорядкованого збирання грибів, ягід, лікарських рослин та квітів, засмічення середовища, розлякування тварин тощо. Для лісових угруповань виділяють п'ять стадій р.д. за витоптаністю трав'яного покриву: 1) Вигоптаність до 5%. Трав'яний покрив не порушений і відповідає типу лісу. Підстилка не порушена. Підлісок та підріст не ушкоджені та відповідають умовам зростання. 2) Вигоптаність 5-10%. Трав'яний покрив мало порушений. Ярусність рослинного покриву виражена. Підлісок та підріст в хорошому та задовільному стані. В деревостані переважають дерева у хорошому та задовільному стані (75-90%). 3) Вигоптаність 10-30%. Трав'яний покрив порушений, кількість лісових та лісово-лучних трав зменшена. Присутні бур'яни та лучні види, не характерні для місцезростання. Ярусність рослинного покриву все ще зберігається. Підріст мало диференційований. Майже немає проростків лісоутворюючих порід. 4) Вигоптаність 30-60%. Трав'яний покрив деградований. Різко збільшена чисельність бур'янів та лучних трав. Підстилка на стадії руйнування. Спостерігається своєрідна структура у вигляді чергування куртин підліску та маложиттєвого підросту з галявинами та стежками. 5) Вигоптаність понад 60%. Характерний трав'яний покрив деградував. Бур'яни та лучні трави повністю домінують над лісовими, які збереглися лише біля основи стовбурів дерев. Підстилка на стадії повного руйнування. Підріст та підлісок майже відсутні. Збільшена освітленість під пологом. Деревина мають механічні ушкодження та всихають. У значній частині з них корені оголені та виступають на поверхню.

РЕКРЕАЦІЙНЕ НАВАНТАЖЕННЯ – ступінь безпосереднього, пов'язаного з відпочинком, впливу людей на дану ділянку місцевості, природний комплекс і т. д.

РЕКРЕАЦІЯ – відпочинок людей поза житлом та приміщеннями, переважно на лоні природи, як засіб відновлення здоров'я та працездатності людини.

РЕКУЛЬТИВАЦІЯ – штучне відновлення родючості ґрунту та рослинного покриву після техногенного порушення природи.

РЕЛЬЄФ – форми земної поверхні: позитивні (відносно підняті, опуклі) та негативні (відносно опущені, увігнуті). Розрізняють макро-, мезо- та мікрорельєф. Основні форми макрорельєфу – гори, рівнини, плоскогір'я. Мікрорельєф – дрібні форми рельєфу з амплітудою висот від десятків сантиметрів до метра. Наприклад, купини, гряди та мочажини на болоті, дрібні барханчики у пустелі. Іноді виділяють нанорельєф – теж дуже дрібні форми рельєфу, переважно фітогенного характеру. Мезорельєф за своєю величиною займає проміжне положення між макро- і мікрорельєфом (долини, улоговини, гірські ущелини, яри). Особливості рельєфу (макро-, мікро- та нано-) враховуються при ресурсному обстеженні заростей та масивів корисних рослин. Р. – один із основних факторів, що впливають на продуктивність дикорослих рослин.

РЕМОНТАНТНІ РОСЛИНИ – рослини, здатні до повторного або багаторазового цвітіння та плодоношення протягом одного вегетаційного періоду. Спостерігається у рослин з коротким періодом спокою – цитрусових культур, декоративних чагарників (чайні та ін. троянди, деякі види спіреї), ягідних (деякі сорти малини, суниці), квіткових (бегонія, лобелія та ін.). Дуже рідко ремонтантність спостерігається у вишні, груші, брусниці.

РЕСУРСИ БІОЛОГІЧНІ – джерела отримання необхідних людині матеріальних і духовних благ, що містяться в об'єктах живої природи (промислові об'єкти; рослини; домашні тварини; мальовничі ландшафти; мікроорганізми, що розкладають органічні речовини до мінерального стану і т. п.). Фактично Р.б. – всі живі середоутворюючі компоненти біосфери. Р.б. кількісно відновлювані (через розмноження, зростання тощо), але якісно практично невідновні, оскільки втрата виду живого, тим більше великої систематичної групи чи екосистеми безповоротна. Розрізняють рослинні ресурси, ресурси тваринного світу, рекреаційні ресурси та ін.

РЕСУРСИ ВІДНОВНІ – природні ресурси, здатні до самовідновлення (через розмноження або інші природні цикли відновлення) за терміни, порівняні з терміном їх споживання.

РЕСУРСИ ДЕРЕВНІ – частина лісових ресурсів, яку дають деревні рослини в процесі головного та проміжного користування лісом, при

різних інших рубках (прорубка трас, просік і т. д.), а також деревна зелень, кора, осмол пневий і т.д.

РЕСУРСИ НЕВІДНОВНІ – частина природних ресурсів, яка не самовідновлюється в процесі кругообігу речовин у біосфері за час, порівнянний з темпом господарської діяльності людини (мінерали, ґрунти, видовий склад живих істот тощо).

РЕСУРСИ ПРИРОДНІ – матеріальні тіла природи, які вже використовуються або в перспективі будуть використовуватись для задоволення потреб людини. На відміну від сировинних ресурсів, у Р.п. не вкладено працю людини. Розрізняють реальні Р.п., тобто ті, що вже використовуються, і потенційні, які знайдуть застосування у майбутньому. До останніх відносять космічні випромінювання, земний магнетизм тощо. Відомо кілька класифікацій Р.п.: 1) за природними групами: водні, повітряні, ґрунтові, рослинні, тваринні, кліматичні та ін.; 2) за використанням у виробничій сфері та такі, які мають значення для невиробничих потреб людини (наприклад, рекреаційні); 3) за ступенем вичерпності: Р.п. безумовно невичерпні, умовно вичерпні та вичерпні. Вичерпні у свою чергу ділять на відновні біологічні ресурси та невідновні, наприклад, корисні копалини.

РЕСУРСИ РОСЛИННІ – частина природних ресурсів, що включає все багатство флори та рослинності у вигляді рослинної сировини, речовин, що містяться в рослинах, самих рослин та їх угруповань, які знаходять господарське застосування безпосередньо або опосередковано. Термін Р.р. є загальним, що застосовується без розмежувань якісної та кількісної сторін. Його не можна використовувати стосовно запасів, оскільки поняття Р.р. значно ширше та використовується для характеристики природних багатств певних географічних чи адміністративних територій.

РЕСУРСНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВИДУ – максимально можливий повний опис господарсько цінної рослини, що включає еколого-ценотичні особливості виду, запаси сировини в різних фітоценозах, біологію розвитку, динаміку плодоношення (врожайність) за роками, якісний (біохімічний) склад сировини, способи та тривалість відновлення, а також їхню охорону [Крылова, 1985].

РЕСУРСОЗВОРОТ – безперервний характер використання рослинних ресурсів (щорічне використання ресурсів).

РЕСУРСОЗНАВСТВО ЛІКАРСЬКИХ РОСЛИН – розділ ботанічного ресурсознавства та фармакогнозії. Завдання Р.л.р. – вивчення ресурсів дикорослих лікарських рослин, визначення запасів лікарських рослин, розміщення їх на території, районування заготівель лікарської рослинної сировини, ресурсознавче картографування, складання науково обґрунтованих рекомендацій для регіонального планування заготовок за номенклатурою та обсягом з метою раціонального використання рослинних ресурсів лікарських рослин та їх використання.

РИТМ РОЗВИТКУ РОСЛИН (СЕЗОННИЙ, РІЧНИЙ) – послідовна зміна фенологічних фаз рослин протягом сезону чи року.

РІДКІСНІ ВИДИ – категорія рослин, занесених до Червоної книги України; види, популяції яких невеликі і на даний час не належать до категорії зникаючих чи вразливих, хоча їм і загрожує небезпека [Закон «Про Червону книгу України», 2002].

РІДКІСНІ РОСЛИНИ – види рослин, що можуть не знаходитися під прямою загрозою зникнення, але мають дуже обмежений ареал або дуже рідкісну зустрічальність. Всі Р.р. мають підлягати охороні та виключатися зі списків можливих для господарського використання видів рослин. Зараз до офіційних охоронних списків включена лише частка таких видів.

РІДКОЛІССЯ – деревні угруповання, що не утворюють зімкненого пологу. Зустрічається в горах на межі між лісовим та субальпійським поясами, на рівнині – на межі між лісовою зоною та зоною тундри, в аридних умовах пустель та напівпустель.

РОЗМНОЖЕННЯ РОСЛИН – процес відтворення рослинами собі подібних, що забезпечує безперервність життя. Розрізняють статеве розмноження, у якому новий організм розвивається із зиготи, що утворилася результатом запліднення, і нестатеве розмноження, у якому новий організм розвивається із частини тіла материнського організму. Основні форми нестатевого розмноження – вегетативне та спороутворення.

РОСЛИННА СИРОВИНА – ті частини рослин, які людина використовує в свіжому, висушеному вигляді або для переробки. Розрізняють наступні види рослинної сировини: бруньки, бульби, бульбоцибулини, квітки, кора, кореневища, корені, листки, насіння, плоди, рильця маточок квіток, соки, стебла, суцвіття, трава, цибулини.

РОСЛИННЕ УГРУПОВАННЯ (ФІТОЦЕНОЗ) – комплекс видів рослин, що склався в результаті тривалого розвитку на певній ділянці території в безпосередній взаємодії з умовами зовнішнього середовища (екологічними умовами), з певним флористичним складом, певної будови і певним зовнішнім виглядом.

РОСЛИННИЦТВО – 1. Вирощування культурних рослин для рослинницької продукції; одна з основних галузей сільського господарства. Забезпечує населення продуктами харчування, тваринництво – кормами, багато галузей промисловості – сировиною. Включає рільництво, овочівництво, плодівництво, виноградарство, луківництво, квітникарство з декоративним садівництвом. 2. Наука про культурні рослини та методи їх вирощування для отримання високих стійких урожаїв, розділ агрономії.

РОСЛИННІ ЖИРИ Й ОЛІЇ (частіше просто **ОЛІЯ**) — ліпідні матеріали, отримані з рослин. Фізично олії є рідкими при кімнатній температурі, а жири є твердими. У хімічному відношенні як жири, так і олії складаються з тригліцеридів, на відміну від восків, у яких немає гліцерину в їх структурі. Деякі тверді рослинні жири також можуть називати *маслами*: кокосове, какао-масло. Хоча жири містяться майже в усіх частинах рослин, у комерційній практиці вони видобуваються в основному з насіння, а також зародків, плодів. Рослинні жири і олії можуть бути їстівними (харчовими) і неїстівними. Приклади неїстівних рослинних жирів і олій включають оброблену лляну, тунгову і касторову олію, які використовуються в мастильних матеріалах, олійних фарбах, косметичній, фармацевтичній та інших галузях промисловості. Олії бувають трьох категорій: такі, що висихають, такі, що висихають частково та такі, що не висихають. Олії, які висихають, мають велике технічне значення, насамперед, для виготовлення оліфи, яка є основою для виробництва олійних фарб. Олії, що висихають або висихають частково, входять також до складу лаків. Олії, що висихають

частково, мають широке використання у миловарінні, при виготовленні маргарину. Олії, що не висихають, також знаходять широке використання у техніці, миловарінні, задля мастила, у шкіряному та фарбувальному виробництві.

РОСЛИННІСТЬ (РОСЛИННИЙ ПОКРИВ) – сукупність рослинних угруповань (фітоценозів) у тій чи іншій частині земної поверхні і всієї Землі. Р. включає всі види рослин, що заселяють Землю, що визначає її найважливішу роль як компонента біосфери у первинному синтезі органічної речовини та кругообігу речовин в екосистемах. У своєму розподілі Р. підпорядкована законам зональності (широтний розподіл) та поясності (вертикальний розподіл). У межах зони на плакорах (рівнинах), де всі фактори усереднені, розвивається найбільш типова (зональна) Р. Серед останньої переважає корінна Р., яка протиставляється Р. серійній, що відображає стадії природних сукцесій. Р. антропогенна виникає під впливом антропогенних факторів, наприклад, березові чи осинові ліси на місці вирубаних корінних соснових лісів. Р. азональна (інтразональна) зустрічається всередині зональної в силу ослаблення загальногеографічних природних факторів. Окремі масиви Р. азональної формуються під впливом гідрологічних, топографічних, едафічних та інших факторів. Прикладом можуть бути Р. заливних лук, скель, пісків. Вертикальна поясність – закономірне розміщення поясів рослинності, що змінюють один одного, в горах з підйомом від рівня моря.

РУДЕРАЛЬНІ РОСЛИНИ (СМІТТЄВІ) – рослини, що мешкають біля будівель, на пустирях, вздовж шляхів сполучення, на сміттєзвалищах. Як правило, є нітрофілами. Мають високу регенеративну здатність та різні пристосування, що дозволяють їм уникати знищення людиною та тваринами (непоказний вигляд, отруйні речовини, шипи та ін.). Серед рослин цієї групи зустрічаються харчові, лікарські та інші види, проте при їхньому господарському використанні слід враховувати можливість фізичного, хімічного, бактеріального, радіаційного та інших видів забруднення. Р.р. слід відрізнити від *бур'янів*.

РЯСНІСТЬ ВИДУ – чисельність особин у фітоценозі, віднесена до певної площі та виражена в балах тієї чи іншої шкали. Показниками Р.в. є число особин, площа покриття, об'єм, вага. Для великих рослин

можливий підрахунок екземплярів. При обліку площі покриття перевага надається шкалам проєктивного покриття виду. Для оцінки Р.в. застосовуються шкали Браун-Бланке, Друде (див. *шкала рясності*).

С

САПОНІНОСНІ РОСЛИНИ – рослини, що продукують сапоніни (природні глікозиди тритерпенової та стероїдної структури). С.р. широко поширені в природі; найбільш багаті на сапоніни рослини родин ранникових, лілійних, бобових, діоскорейних, агавових та ін. Сапоніни знаходяться в клітинах різних органів рослин, локалізуються найчастіше в підземних органах. Сапоніни мають гемолітичну та поверхневу активність. С.р. – сировинні джерела для промислового отримання стероїдних гормонів, препаратів стимулюючої, тонізуючої, протизапальної, відхаркувальної та іншої дії. С.р. використовуються також у харчовій промисловості та техніці.

СЕГЕТАЛЬНІ РОСЛИНИ – бур'яни, що ростуть серед культурних рослин. Життєвий цикл деяких С.р. пристосований до певних культур і пов'язаний з їх життєвим циклом.

СЕЗОННА ДИНАМІКА – різниця вмісту певної речовини у рослині певного виду у різний період вегетаційного сезону, в залежності від фенологічних фаз розвитку рослини (весна, літо, осінь; до цвітіння, у період цвітіння, при плодоношенні і т. п.).

СЕКРЕТОРНІ СТРУКТУРИ – поодинокі клітини чи клітинні комплекси, у яких відбувається біосинтез, накопичення та виділення продуктів вторинного метаболізму. Поділяються на екзогенні (зовнішні), наприклад, залозиста епідерма, залозисті трихоми, та ендогенні (внутрішні), наприклад, секреторні порожнини, вмістилища, молочники. Частина С.с. (гідатоцисти, сольові залозки, нектарники) виділяють речовини, які отримують з провідної системи; в інших відбувається синтез продуктів вторинного метаболізму, наприклад, терпенів.

СЕЛЕКЦІЙНИЙ РОЗДІЛ БОТАНІЧНОГО РЕСУРСОЗНАВСТВА – науковий напрямок, об'єктом досліджень якого є селекція нових сортів корисних рослин.

СИНФІТОСОЗОЛОГІЯ (від «sin» – разом) – наука про охорону рослинних угруповань.

СИРОВИННІ РОСЛИНИ – види дикої флори, що дають сировину для безпосереднього використання або для переробки. Рослини, які не йдуть у подальшу переробку, а використовуються на місці (здебільшого на корені) або піддаються примітивній обробці (наприклад, сушіння сіна), не є С.р. (кормові, медоносні та декоративні).

СІНОЖАТЬ, СІНОКІС – сільськогосподарське угіддя, трав'янисту рослинність якого постійно використовують на сіно; це одне з основних джерел кормів для свійської худоби у період після випасання на пасовищах протягом вегетаційного сезону та загалом при стійловому утриманні худоби. Частіше стосується лучної рослинності.

СІНОКОСОЗМІНА – косіння на різних ділянках у різні строки, з метою надання відпочинку деяким ділянкам для природного обнасінення рослин на них.

СІТКА КВАДРАТНА – дерев'яна або металева рамка ($S = 1 \text{ м}^2$), поділена тонким дротом або шпагатом на 100 квадратів по 1 дм^2 ; кожен такий квадрат становить 1 % площі. Квадратну сітку накладають зверху на облікову ділянку й визначають кількість квадратиків, які повністю або більш ніж наполовину закриті надземними частинами рослин досліджуваного виду.

СІТОЧКА РАМЕНСЬКОГО – пластикова або фанерна пластинка з прорізними прямокутними отворами $2 \text{ см} \times 5 \text{ см}$, площа яких поділена ниткою або дротом на 10 квадратиків або прямокутників, кожен з яких відповідає 10 % покриття. Крізь цю сітку, тримаючи її на рівні грудей, розглядають зверху травостій і визначають площу, яку займають надземні органи досліджуваного виду. Оскільки крізь сіточку видно лише частину облікової ділянки, на кожній з них проводять 8-10 визначень, намагаючись охопити всю поверхню ділянки, і підраховують середнє значення. Для визначення проективного покриття зарості такі визначення потрібно проводити на 15-20 облікових ділянках.

СКИПЦАР – терпентинна олія, ефірна олія із запахом хвої, що отримується, головним чином, з живиці; суміш вуглеводнів, переважно терпенів. Розчинник лаків та фарб, сировина для одержання камфори, терпинеолу, терпингідрату; очищений С. використовується як зовнішній засіб у медицині.

СМІТТЄВІ РОСЛИНИ – див. *рудеральні рослини*.

СМОЛИ ПРИРОДНІ – продукти життєдіяльності деяких рослин, що накопичуються у спеціальних вмістилищах – смоляних ходах. Є складними сумішами різних органічних сполук, які складаються, головним чином, із смоляних кислот, одно- або багатоатомних спиртів (резинолів), ефірів смоляних кислот і гумолів або одноатомних фенолів, інертних вуглеводнів. С.п. бувають рідкі, м'які та тверді. Розрізняють власне смоли (каніфоль, даммара, гваякова смола та ін.); масло-смоли (терпентин, канадський бальзам); камедесмоли (гумігут); масло-камедесмоли (ладан, мирра), смоли та бальзами з ароматичними кислотами (бензойна смола, перуанський бальзам, стиракс). С.п. утворюються епітеліальними клітинами, що вистилають смоляні ходи, як побічний продукт обміну речовин, часто разом з ефірними оліями. С.п. раніше мали широке застосування, але вже давно більшість із них замінюють синтетичними смолами. С.п. застосовують у медицині для приготування пластирів, настоянок, всередину як проносне, а також використовують у парфумерії, у виробництві лаків, пластмас, фарб, паперу, мила тощо.

СМОЛОВІДЦІЛЕННЯ – отримання смолистих речовин із сосни за допомогою процесу, який називається смолопідсочкою, при якому з сосни знімають кору на досить значній площі, але залишають більшу частину кори для нормальної життєдіяльності дерева. На поверхні деревини виступає живиця, яка з часом засихає і перетворюється на тверду смолу, яку називають сіркою або барасом; її зіскаблюють з голої поверхні дерева. Щорічно протягом п'яти років поспіль зі ствола знімають кору і восени збирають нові порції бараса. Барас йде на виробництво каніфолі та скипидару. Вихід каніфолі – 45-60% від ваги бараса.

СМОЛОНОСНІ РОСЛИНИ – рослини, що продукують смоли та використовуються для їх промислового одержання. С.р. зустрічаються серед родин соснових, кипарисових, березових,

вербових, бобових та ін. Смоли накопичуються в смоляних ходах, молочниках та інших вмістищах різних частин та органів (коренів, стебел, насіння, листків, в деревині). При пошкодженні посилюється процес смолоутворення. Ця властивість С.р. використовується для отримання рідкої смоли хвойних (живиці), що широко застосовується у виробництві скипидару, каніфолі та лаків.

СОКОРУХ – переміщення води та розчинених у ній речовин по стовбуру від коренів до крони (висхідний потік) та з листя до коренів та інших органів (низхідний потік). У дерев помірного клімату С. починається рано навесні після періоду спокою і прогріву стовбура до позитивних температур. Висхідний потік йде по деревині (ксилемі) стовбура та гілок. Його рушійною силою у листопадних порід у безлистому стані служить кореневий тиск, що обумовлюється осмотичним тиском соку в судинах. При пораненні стовбура відбувається витікання соку (пасока) – так званий плач рослин. Ряд видів (береза, клен) характеризуються рясним «плачем». Нисхідний потік йде по корі (флоемі), здійснюючи пересування цукрів та інших продуктів фотосинтезу. У період весняного С. проводиться підсочка берези для отримання березового соку, який має цінні дієтичні та лікувальні властивості.

СПЕКТР ФЕНОЛОГІЧНИЙ – графічне зображення чергування фенологічних фаз окремої рослини або фітоценозу в цілому.

СПЕЦІАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНИХ РОСЛИННИХ РЕСУРСІВ – використання рослинних ресурсів з метою отримання прибутку від їх заготівлі і використання, тому спеціальне використання здійснюється тільки за дозволами, виданими спеціальними органами, та є платним [Закон України «Про рослинний світ», 1999].

СПОЛУЧНІ ТЕРИТОРІЇ (ЕКОЛОГІЧНІ КОРИДОРИ, або ЕКОКОРИДОРИ) – структурні елементи екомережі, які поєднують між собою ключові території, забезпечують міграцію тварин та обмін генетичного матеріалу.

СТАЛИЙ РОЗВИТОК – такий розвиток людства, при якому прийдешні покоління будуть мати не менше природних ресурсів, ніж нинішнє покоління. Сталий розвиток можливий лише при

одночасному врахуванні трьох складових: економіки, довкілля та соціальних питань.

СТАНДАРТ – суворо встановлені у державному масштабі норми якості сировини (хімічного складу, фізичних речовин, міри, маси тощо), продукції, методів випробувань тощо. Визначаються нормативно-технічною документацією (НТД), що дозволяє використання рослинного об'єкту або сировини, і повинні бути критеріями в оцінці можливості застосування видів, що вивчаються.

СТАНДАРТ ОПИСУ ВИКОРИСТАННЯ РОСЛИН («Economic botany data collection standard») – універсальна у масштабах світу схема опису корисних рослин, розроблена міжнародною групою фахівців на чолі з F.E.M. Cook (1995) у ботанічних садах Кью (Велика Британія). Цей стандарт розглядає окремий вид на трьох рівнях. Найбільш загальний, перший, рівень включає 13 груп корисних рослин: 1) харчові рослини; 2) харчові добавки; 3) кормові рослини; 4) медоносні рослини; 5) кормові рослини для безхребетних, що мають практичне значення (наприклад, тутовий шовкопряд); 6) рослини-джерела продуктів і матеріалів (олійні, дубильні, деревинні і т. д.); 7) рослини-замінники паливних матеріалів; 8) рослини соціальної значущості (рослини, призначені для куріння, контрацептиви і т. д.); 9) отрути для хребетних тварин; 10) отрути для безхребетних тварин; 11) лікарські рослини (включаючи види, що використовуються у ветеринарії); 12) екологічно значущі рослини (декоративні, закріплювачі ґрунтів і т.д.); 13) дикорослі родичі культурних рослин. Більшість цих груп мають положення другого рівня. Наприклад, використання рослин в якості лікарських ділиться на 24 групи (захворювання нервової системи, хвороби травної системи, шкірні хвороби і т. д.). Третій, рівень включає частини рослин, що використовуються. Таким, чином три рівні дають основну характеристику і визначають характер використання рослин. На думку авторів стандарту, він охоплює практично всі можливі варіанти використання рослин, відомі до теперішнього часу.

СТАТЕВІ ТИПИ КВІТОК – квітки з різними комбінаціями чоловічих та жіночих статевих органів. Бувають двостатеві (гермафродитні) та одностатеві квітки (тичинкові або маточкові).

СТАТЕВІ ТИПИ РОСЛИН – рослини, що утворюють різні статеві типи квіток. Рослини, що мають на одній особині одностатеві чоловічі та жіночі квітки, є однодомними. Двodomними називають види, у яких одні індивідууми мають лише чоловічі квітки, інші індивідууми – лише жіночі квітки; тридомні – види, у яких одні рослини несуть тільки чоловічі, інші – тільки жіночі, а треті – двостатеві квіти. У полігамних видів на одній рослині бувають і двостатеві, і одностатеві квітки.

СТАЦІОНАРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ – див. *метод стаціонарних досліджень*.

СТРУКТУРА ФІТОЦЕНОЗУ – видовий склад та будова угруповання, що визначається особливостями розміщення особин чи популяцій, загальним розподілом фіомаси. С.ф. морфологічна (синморфологія) вивчає вертикальну та горизонтальну структуру. Основним елементом С.ф. вертикальної є яруси, шари, пологи. За відсутності ярусності виділяються умовні шари по висоті. С.ф. горизонтальна проявляється у мозаїчності та комплексності. Мозаїчність породжується біологією розмноження та формами росту рослин, їх взаємними відносинами та ефектом розсіювання насіння та зачатків. Всі елементи мозаїки пов'язані динамічними відносинами і можуть переходити один в один. Основною відмінністю мозаїчного фітоценозу є наявність провідного едифікатора. За формою мозаїчна С.ф. може бути радіальною, смугастою, комірчастою та ін. Комплексність формується за наявності сильних рослин-середовищеутворювачів, що закономірно чергуються на невеликих ділянках (комплекси гряд і мочажин на болоті). Елементи комплексів зазвичай складені різними едифікаторами та домінантами, що розрізняються вимогами до водного режиму та живлення. Наприклад, поєднання угруповань з оліготрофними сфагновими мохами на грядах і мезотрофними – у мочажинах. С. ф. хронологічна характеризує мінливість фітоценозу у часі. Розрізняють зміни добові, сезонні, порічні (різнорічні) та багаторічні незворотні. С.ф. функціональна вивчає взаємовідносини компонентів: ціноелементів, синузій, цінопопуляцій; С.ф. еколого-біологічна розглядає кількісний склад біоморф. При розумінні С.ф. як частини екосистеми вивчається кругообіг речовини та потоків енергії.

СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ ЕКОМЕРЕЖІ – це ділянки екомережі, що відрізняються за своїми функціями. До структурних елементів екомережі відносяться чотири типи територій: *ключові; сполучні; буферні та відновлювані* (див.).

СУКЦЕСІЯ – низка послідовних незворотних змін рослинних угруповань у часі, що спадково виникає на місці, позбавленому рослинності (С. первинна), або замінює фітоценоз, який раніше існував (С. вторинна). С. відбуваються під впливом життєдіяльності самих рослин, що змінюють середовище (ендоекогенез), або під впливом зовнішніх факторів (екзоекогенез): клімату, гідрології, пожеж, діяльності людини та ін. Найчастіше ті та інші фактори діють спільно. Зміна одного фітоценозу іншим у ході С. утворює сукцесійний ряд. С. завершуються виникненням угруповань, що знаходяться у відносній рівновазі з середовищем і кліматом. Розуміння ходу сукцесійних процесів є основою прогнозування обсягів рослинних ресурсів.

СУПУТНІ РЕЧОВИНИ – умовна назва продуктів первинного або/і вторинного обміну в лікарських рослинах, що містяться в них разом з біологічно активними речовинами. Деякі С.р. мають сприятливу дію на організм (органічні кислоти, мінеральні речовини), а також впливають на ефективність, пролонгування лікувального ефекту тощо. Інші С.р. виявляють негативну дію (наприклад, смоли, супутні антраценовим похідним, викликають болюче відчуття в кишечнику, нудоту). При приготуванні лікарських засобів і форм, як правило, С.р. прагнуть позбавитися.

СХОЖІСТЬ НАСІННЯ – потенційна можливість насіння проростати, виражається у відсотках пророслого насіння до загальної кількості випробовуваних насінин. Одна з найважливіших посівних якостей, що визначає їх придатність для посіву та норму висіву.

Т

ТАКСАЦІЯ ЛІСУ – комплекс технічних заходів, мета яких – виявлення, облік, оцінка якісних та кількісних характеристик лісових ресурсів у статиці та динаміці.

ТВАРИННІ РЕСУРСИ – вид природних ресурсів за генезисом; це видовий склад і кількість тварин різних систематичних груп, в першу чергу промислових.

ТЕРПЕНОЇДВМІСНІ РОСЛИНИ – велика група рослин, які продукують терпеноїди. Т.р. найбільш характерні для родин соснових, березових, селерових, магнолієвих, рутових, айстрових та ін. Терпеноїди знаходяться в Т.р. у спеціалізованих залозках та інших секреторних вмістилищах, розташованих у різних органах рослин. Терпеноїди мають широкий спектр біологічної активності, що визначає характер використання Т.р. як сировини для одержання лікарських препаратів протизапальної та іншої дії, а також у різних галузях промисловості (див. також *ефірно-олійні рослини*).

ТЕРПЕНОЇДИ – природні сполуки, побудовані переважно з цілого числа ізопренових фрагментів – C_5H_8 , за кількістю яких у молекулі розрізняють моно-, сескві-, ді-, три-, політерпеноїди. Т. – основні компоненти ефірних олій, бальзамів, гіркот, смол, гутаперчі, каучуку.

ТЕХНІЧНІ ЗАХОДИ З ОХОРОНИ РОСЛИННИХ РЕСУРСІВ – раціональне ведення самих заготовок, особливо дотримування встановлених способів і термінів збору сировини, а також збереження маточників і т. п. Ці заходи є дуже важливими для збереження лікарських та інших рослин і їх ресурсів на необхідному рівні.

ТЕХНІЧНІ РОСЛИНИ – рослини, що дають сировину, яка використовується в технічних виробництвах (наприклад, волокно – у текстильній промисловості, дубильний екстракт – у шкіряній тощо).

ТЕХНОЛОГІЧНИЙ РОЗДІЛ БОТАНІЧНОГО РЕСУРСОЗНАВСТВА – науковий напрямок, об'єктом досліджень якого є вивчення способів переробки рослинної сировини.

ТОВАРНІЙ ЕКЗЕМПЛЯР – дорослий, неушкоджений екземпляр, який підлягає збиранню. У число Т.е. не входять особини досліджуваних рослин, які залишають (згідно з Інструкцією з заготівлі) для вегетативного поновлення або поновлення насінням.

ТОРФ – органічна порода, що утворюється в результаті неповного розкладання рослин на болотах в умовах рясного зволоження та при недостатньому доступі кисню. На торфових болотах відбувається постійний приріст торфу. У різних зонах та різних типах боліт

приріст торфу відрізняється досить сильно: від 0,1 до 1,0 мм/рік; найменші значення притаманні болотам тундри та степу, найбільші – болотам тайгової зони (0,7-1,0 мм/рік). Залежно від складу рослинних залишків та умов утворення Т. має різні характеристики ступеня розкладання, зольності, вмісту мінеральних елементів, кислотності, вологості та ін. При класифікації торфів їх ділять на типи: низинний, перехідний та верховий. Т – корисний природний ресурс, що широко застосовується в народному господарстві та медицині.

ТРАВА – вид лікарської рослинної сировини (ЛРС), що є висушеними або свіжими надземними частинами трав'янистих рослин, зібраними під час цвітіння, іноді під час бутонізації або плодоношення. Сировина складається із суміші стебел, листя, квіток, іноді бутонів та незрілих плодів. Відповідно до нормативно-технічної документації на певний вид сировини, заготовляють верхівки пагонів чи всю надземну частину. Справжність та доброякісність сировини визначають відповідно до Державної фармакопеї.

ТРАВНИК – збірка описів лікарських рослин. Рукописні травники відомі з XI ст. Наприкінці XVI ст. було видано перший друкарський травник.

ТРАНСЕКТА – вузька прямокутна ділянка, витягнута уздовж маршрутного ходу, що закладається для вивчення на ньому чисельності, проективного покриття, врожайності рослини тощо.

ТРИВАЛІСТЬ ЖИТТЯ – тривалість існування особини або клону. Т.ж. регулюється комплексом фенотипічних та генотипічних факторів і є часовою характеристикою взаємодії процесів руйнування та відновлення в організмі, що призводять до його старіння та смерті. Вищі рослини за Т.ж. зазвичай ділять на одно-, дво-і багаторічні. Цей розподіл відносний, оскільки Т.ж. різних особин одного виду може змінюватись залежно від умов середовища.

У

УГІДДЯ – 1. Загальне найменування будь-яких ділянок території, порівняно однорідних чи об'єднаних якимись ознаками (наприклад, трав'яні, чагарникові). 2. Ділянка території або акваторії, що використовується в певних господарських цілях (земельна, лісова, мисливська тощо).

УЗЛІСНЯ – смуга лісу шириною до 100 м, розташована на межі з безлісним простором. У ресурсознавчому плані представляє інтерес «ефект узлісся», що виявляється в тайгових лісах у посиленні плодоношення чорниці, брусниці на межі лісу і вирубки або лісу і лісової галявини і т. д.

УРОЖАЙ БІОЛОГІЧНИЙ – потенційна чи фактична кількість корисної продукції природного (або штучного) угруповання. У ботанічному ресурсознавстві поняття У.б. частіше застосовується до маси плодів і насіння за конкретний період (рік), але іноді використовується як синонім запасу рослинної маси («урожай листя»).

Ф

ФАЗА РОЗВИТКУ РОСЛИН – один з якісно різних станів рослини, що розвивається, яка характеризується комплексом морфологічних, фізіологічних і біохімічних ознак.

ФАРБУВАЛЬНІ РОСЛИНИ – рослини, що містять у своїх частинах і органах барвники (пігменти), які знаходяться у пластидах або розчинені в клітинному соку і використовуються для фарбування вовняної, шовкової, бавовняної пряжі, шкіри, харчових продуктів, кремів і т. п. Барвники Ф.р. різноманітні за хімічним складом, найбільш поширені з них відносяться до флавоноїдних сполук та каротиноїдів, які є основою червоних, помаранчевих та жовтих фарб. Найбільш цінні Ф.р. відносяться до родин маренових, бобових, датискових, гранатових, сумахових.

ФАРМАКОГНОЗІЯ – наука, що вивчає лікарські рослини, лікарську сировину рослинного та тваринного походження та деякі продукти первинної переробки рослин та тварин.

ФАРМАКОПЕЙНА СТАТТЯ – нормативно-технічний документ, який встановлює вимоги до якості лікарського засобу, його упаковки, умов і терміну зберігання та методів контролю якості [Закон «Про лікарські засоби», 2022].

ФАРМАЦІЯ – комплекс наук та практичних знань, що включає питання вишукувань, добування, дослідження, зберігання, виготовлення, стандартизації та продажу лікарських та лікувально-профілактичних засобів.

ФЕНОЛОГІЧНА ФАЗА (ФЕНОФАЗА) – етап онтогенетичного розвитку рослини, що фіксується за морфологічними ознаками. При реєстрації морфологічних змін зазвичай виділяють такі фенофази: вегетативна, бутонізація, цвітіння, плодоношення, відносний спокій, відмирання. Залежно від виду рослин кожен з фенофаз можна розділити на більш дрібні підфази (наприклад, початок цвітіння, масове цвітіння, закінчення цвітіння).

ФЕНОЛОГІЧНИЙ СПЕКТР – див. *спектр фенологічний*.

ФЕНОЛОГІЯ – система знань про сезонні явища природи, терміни їх настання та причини, що визначають ці терміни.

ФЕНОТИП – сукупність всіх структурних і функціональних особливостей організму, сформована на основі генотипу у процесі його індивідуального розвитку.

ФЕРМЕНТИ – складні білки, які містяться у тваринних і рослинних організмах, виконують функції біологічних каталізаторів і прискорюють хімічні процеси у них. Відіграють важливу роль у процесах метаболізму.

ФІТОГЕНОФОНД – сукупність видів, підвидів, різновидів рослин, їхніх гено- і фенотипів, які виникли у процесі еволюції.

ФІТОДИЗАЙН – використання живих рослин для покращання середовища існування людини у штучних екосистемах.

ФІТОЕРГОНОМІКА – науковий напрямок, що розвивається на стику біології та фізіології. Вивчає можливість використання рослин, які мають ергогенні властивості, для підтримки та відновлення працездатності людини, а також для профілактики захворювань.

ФІТОІНДИКАЦІЯ – оцінка властивостей довкілля з використанням рослин-індикаторів (див. *біоіндикатори*).

ФІТОМАСА – загальна маса органічної речовини рослин, що припадає на одиницю поверхні або об'єму місцезростання. Розрізняють надземну (листя, хвоя, пагони, квітки, стовбури гілки дерев та ін.) та підземну (коріння, кореневища, бульби, цибулини і т. д.) Ф. Кількісно Ф. найчастіше характеризується в масі абсолютно

сухої органічної речовини на одиницю площі або об'єму ($\text{г}/\text{м}^2$; $\text{г}/\text{м}^3$ тощо).

ФІТОМЕЛІОРАТИВНІ РОСЛИНИ – рослини, які використовуються для поліпшення природного середовища. Серед Ф.р. розрізняють: 1) види-закріплювачі пісків (осока колхідська, холодок лікарський); 2) види, що перешкоджають ерозії ґрунтів та закріплюють схили (маслинка вузьколиста, стоколос безостий); 3) види, які використовуються у лісо-, сніго- та полезахисних насадженнях; 4) сидерати – види, які є зеленими добривами (бобові, на коренях яких утворюються бульбочки з бактеріями, що засвоюють атмосферний азот з повітря, гірчиця); 5) види, які використовуються для залуження – створення продуктивного трав'яного покриву на малопродуктивних землях та на ділянках, позбавлених рослинності, на засолених ґрунтах; 5) види, які накопичують в своїх органах певні речовини, тим самим очищують оточуюче середовище (адсорбенти тяжких металів, мікроелементів); 6) види, що закріплюють береги річок та водойм від розмиву; 7) біофільтри для очищення промислових вод; 8) такі, що перешкоджають розвитку личинок малярійного комара (ряска мала) тощо. Також до цієї групи відносять газостійкі, димостійкі види.

ФІТОМЕЛІОРАЦІЯ – система заходів з покращання природних умов шляхом регламентованого використання рослинних угруповань (лісосмуг, кулісних насаджень, посіву трав і т. ін.).

ФІТОНЦИДИ – фізіологічно активні речовини, що виділяються вищими рослинами і впливають на інші організми (головним чином, мікроорганізми). Ф. відіграють важливу роль в імунітеті рослин та у взаєминах організмів у біоценозах. За хімічною природою Ф. різноманітні – глікозиди, терпеноїди та інші вторинні метаболіти. Здатність деревних рослин виділяти Ф. представляє інтерес для фахівців із озеленення міст. Хвойні (особливо соснові) ліси мають бальнеологічне значення. Препарати, що містять Ф. багатьох рослин (цибулі, часнику, хрону та ін.) застосовують у медицині.

ФІТОСОЗОЛОГІЯ – наука про охорону рослинного світу, яка розробляє теоретичні основи, правові норми та організаційні заходи, спрямовані на збереження видового складу, підтримання чисельності видів рослин на рівні, який забезпечує їх існування.

ФІТОТЕРАПІЯ – розділ медицини, що вивчає та здійснює використання лікарських рослин для профілактики та лікування хвороб людини.

ФІТОТОКСИКОЛОГІЯ – розділ ботаніки, який вивчає отруйні рослини.

ФІТОЦЕНОЗ – сукупність рослин, яка характеризується певним складом, будовою, взаєминами рослин між собою і з навколишнім середовищем. Ф. – елементарна одиниця рослинного покриву, має низку ознак: свою структуру, композицію флори, віковий склад, продуктивність. Він бере активну участь у процесах перетворення енергії та в кругообігу речовин. Ф. – динамічна система, йому властиві добові, сезонні, різнорічні зміни, флюктуації, сукцесії. За рівнем стійкості розрізняють Ф. максимально стійкі, найбільш повно організовані (корінні), що повільно змінюються у процесі вікових змін; тривало-часові та короткочасні (серійні, лабільні). Останні є стадіями формування корінних Ф., що послідовно, в серіях, змінюють один одного.

ФІТОЦЕНОФОНД – сукупність популяцій і фітоценозів, що сформувалися протягом філоценогенезу різних типів рослинності.

ФЛАВОНОЇДВІСНІ РОСЛИНИ – велика група рослин, що містять флавоноїди, які зазвичай знаходяться у вакуолях, хоча деякі з них виявлені в хромопластах і хлоропластах. Вони накопичуються в листках, квітках, рідше в стеблах та підземних частинах рослин. Ф.р. зустрічаються в родинях айстрових, бобових, селерових, геранієвих, рутових, розових та ін. Використовуються як сировина для отримання лікарських засобів з Р-вітамінною активністю, препаратів діуретичної, гіпоазотемічної, жовчогінної, протизапальної, кардіотонічної, спазмолітичної, протиалергічної, кровоспинної, ранозагоювальної, противірусної та іншої дії.

ФЛАВОНОЇДИ – природні гетероциклічні сполуки групи безопірану та бензо- γ -пірону, біологічно активні сполуки широкого спектру дії. Найбільш поширені структурні групи флавоноїдів: флавони, флавоноли, флавонони, дегідрофлавоноли, катехіни, антоціани, лейкоантоціани, проціаніди. Досить обмежене поширення мають ізофлавоноїди, неофлавоноїди, біфлавоноїди. Ф. обумовлюють основну гаму забарвлення рослин.

ФЛОРА – сукупність видів рослин на певній території, що історично склалася. Ф. включає фракції аборигенних (місцевих) та адвентивних (заносних) видів. Виділяють Ф. судинних рослин, мохів, водоростей.

ФЛОРИСТИЧНИЙ СКЛАД – склад (список) видів рослин, що ростуть на даній ділянці або в даній асоціації.

ФОРМАЦІЯ РОСЛИННА – одиниця класифікації рослинних угруповань, що об'єднує асоціації за домінантним видом (наприклад, формація ковили Лесінга у степах).

ФРАГМЕНТАЦІЯ ЛАНДШАФТУ – поділ колись суцільного ландшафту на дрібніші частини.

Х

ХАРЧОВІ ДОБАВКИ – частини рослин, які додаються до харчових продуктів у відносно незначній кількості в період виробництва, транспортування або зберігання задля надання ним бажаних властивостей (аромату, смаку, консистенції, тривалості зберігання, кольору). Вони самі харчової цінності не мають, але змінюють властивості харчових продуктів. Великою групою Х.д. є ароматичні та пряно-смакові рослини. Деякі з цих рослин можуть бути заміниками загальновідомих прянощів та гострих приправ, таких, як гірчиця біла, духмяний перець, ваніль, імбир, кориця та ін. Х.д. є також харчові барвники, домішки до борошна. Х.д. використовуються і для зброджування молока.

ХАРЧОВІ РОСЛИНИ – рослини або їх частини, які можуть бути використані в їжу як у сирому, так і у переробленому вигляді. За характером використання ця група поділяється на наступні підгрупи: 1) хлібно-круп'яні, 2) салатно-овочеві, 3) крохмалоноси, 4) цукро- та інуліноноси, 5) такі, що дають білок, 6) соковитоплідні та соковитонасінні (плодово-ягідні), 7) твердоплідні та твердонасінні (горіхоплідні), 8) напійні, 9) ароматичні та пряногостросмакові [Гльїн, 1948].

ХІМІЧНА КОНВЕРГЕНЦІЯ – явище утворення однакових речовин в групах рослин, філогенетично не пов'язаних між собою.

ХІМІЧНИЙ РОЗДІЛ БОТАНІЧНОГО РЕСУРСОЗНАВСТВА – науковий напрямок, об’єктом досліджень якого є вивчення структури природних сполук і шляхів їх біосинтезу і синтезу.

Ц

ЦЕНОАРЕАЛ – частина (чи частини) ареалу виду, де вид є едифікатором, домінантом або має вищу рясність, ніж у інших частинах ареалу. Поняття Ц. використовується в ресурсознавстві для цілеспрямованого пошуку лікарських рослин, дослідження та картування запасів сировини. Термін введений В. Б. Куваєвим (1965).

ЦЕНОПОПУЛЯЦІЯ – популяція або її частина, обмежена одним фітоценозом.

ЦИБУЛИНА – підземний видозмінений пагін з сильно вкороченим стеблом (денцем) і прилеглими один до одного м'ясистими лускоподібними основами листків, позбавленими хлорофілу. Ц. – вегетативний орган, що запасав воду та запасні речовини (в основному вуглеводи), а також орган вегетативного відновлення та розмноження, що формує з пазушних бруньок лусок дочірні цибулини-дітки. Багато рослин, що мають Ц., застосовуються як декоративні – лілії, нарциси, крокуси, тюльпани, гіацинти, проліски, підсніжники, а також використовуються в їжу і як лікарські засоби – цибуля ріпчаста, часник, черемша.

ЦУКРИ – див. *вуглеводи*.

ЦУКРОНОСНІ РОСЛИНИ – рослини, в яких накопичуються такі кількості моносахаридів і сахарози, що вони можуть бути промисловим джерелом їх отримання. Джерелом чистого кристалічного цукру (сахарози) є лише дві рослини: цукрова тростина та цукровий буряк. В Україні вирощується цукровий буряк.

Ч

ЧАЙ ЛІКАРСЬКИЙ – суміш, виготовлена з одного або декількох видів рослинної сировини, що має при заварюванні приємний смак та аромат. Ефективний для профілактики захворювань, використовується як симптоматичний засіб (пор. *лікарський збір*).

ЧЕРВОНА КНИГА УКРАЇНИ (ЧКУ) – офіційний державний документ, який містить перелік рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу у межах території України. До ЧКУ (рослинний світ) включаються рослини, гриби, водорості та непатогенні мікроорганізми, що не належать до тваринного світу, яким надається одна з категорій: зниклі; зниклі в природі; зникаючі; вразливі; рідкісні; неоцінені; недостатньо відомі. Про кожний рідкісний і такий, що перебуває під загрозою зникнення, вид рослинного світу, занесений до ЧКУ, зазначаються такі відомості: назва (українською та латинською мовами); місце у системі класифікації рослинного світу; категорія; наукове значення; поширення та чисельність (у тому числі за межами України) і причини їх зміни; місця зростання; загальна характеристика; заходи з охорони; вимоги щодо режиму збереження популяцій; відомості про розмноження або розведення в спеціально створених умовах; джерела відповідної інформації тощо. Також для кожного виду складається картосхема поширення і виготовляються його фотографії (рисунок) [Червона книга України, 2009]. З 9 квітня 2021 року до 4-го варіанту ЧКУ занесено 857 представників рослинного світу. Серед них багато корисних рослин, в першу чергу лікарських: наприклад, астрагал шерстистоквітковий, горицвіт весняний, півонія тонколиста, солодка гола, всі орхідні.

ЧЕРВОНИЙ СПИСОК ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ – список рідкісних і зникаючих видів рослин (і тварин), які не занесені до Червоної книги України, але потребують охорони на теренах Одеської області. Цей список також містить значну кількість корисних, в першу чергу лікарських видів (наприклад, цмин піщаний). Аналогічні списки створені і для інших областей України.

Ш

ШКАЛА РЯСНОСТІ – бальна система обліку чисельності особин виду за окомірною оцінкою (у балах). Найбільш поширена шкала Друде, де бали мають такі значення: Un (Unicum) – одиничний екземпляр; Sol (лат. Solitaries – одинично) – рослини поодинокі; Sp (Sparsae – мало) – рослини рідкісні; Cop₁ (Copiosae – багато) – рослини досить рясні; Cop₂ – рослини рясні; Cop₃ – рослини дуже рясні; Soc (Socialis) – рослини зникаються своїми частинами. Ш.р.

широко використовується ботаніками-ресурсознавцями при геоботанічному описі фітоценозів, у складі яких є корисні рослини.

ШКАЛА ФОРМОЗОВА – окомірна оцінка врожаю насіння або плодів на деревах, зроблена за шестибальною системою: 0 – неурожай; 1 – дуже поганий урожай; 2 – слабкий урожай; 3 – середній урожай; 4 – гарний урожай; 5 – дуже хороший урожай. Для оцінки врожаю ягідних чагарників та чагарників ця шкала була видозмінена Г. А. Новіковим таким чином: 0 – неврожай, повна відсутність ягід; 1 – дуже поганий урожай, поодинокі ягоди зустрічаються на окремих рослинах, ягоди дрібні; 2 – слабкий урожай, плодоносять небагато рослин; 3 – середній урожай, подекуди кількість ягід значна, на більшості ділянок ягід мало або дуже мало, хоча плодоносять майже всі рослини; 4 – хороший урожай, ділянки з великою кількістю ягід займають не менше половини площі ягідників, в інших місцях слабкий урожай; 5 – дуже добрий урожай; повсюдне рясне плодоношення. Надалі Ш. Ф. була перетворена А. Ф. Черкасовим (1975) на господарську шкалу, в якій кожному балу відповідає урожай ягід у кількісному вираженні: 1 – 20 кг/га; 2 – 50 кг/га; 3 – 100 кг/га; 4 – 150 кг/га; 5 – 200-500 кг/га.

Щ

ЩІЛЬНІСТЬ ЗАПАСУ (синонім **ВРОЖАЙНІСТЬ**) – середня сировинна продукція на одиниці площі ділянки заготівлі. Виражається у одиницях маси на одиницю площі (г/м², кг/га, т/га).

ЩІЛЬНІСТЬ ПОПУЛЯЦІЇ – середня кількість особин на одиниці площі чи об'єму. Щ.п. – показник, необхідний для ресурсознавчих розрахунків під час використання методу модельних екземплярів.

Я

ЯГІДНЕ УГІДДЯ – територія, де зростають ягідні рослини з високим проєктивним покриттям, здатні до рясного плодоношення. Перспективні для заготівлі (збирання) ягід. За зміни фітоценотичних умов площа Я.у. може зменшуватися чи збільшуватися.

ЯГІДНІ РОСЛИНИ – умовна назва дикорослих харчових рослин, у яких плоди їстівні та є об'єктом заготівлі. Наприклад: чорниця, брусниця, журавлина, малина, горобина тощо.

ЯГОДОНОСНА ПЛОЩА – частина загальної площі фітоценозу, зайнята ягідною рослиною (або ягідними рослинами), що продукує плоди (на відміну від площі, покритої ягідником).

ЯРУСНІСТЬ – структурне (вертикальне) розчленування фітоценозу на різновисокі структурні горизонтальні частини (яруси).

Список використаних джерел

1. Геоботаніка: тлумачний словник : навчальний посібник / Б.Є. Якубенко, С.Ю. Попович, І. П. Григорюк, П. М. Устименко. Навч. посіб. 3-тє вид. виправ. і перероб. (перевидання). Київ : Ліра-К, 2022. 484 с.
2. Зузук Б.М., Зузук Л.Б. Ресурсознавство лікарських рослин : посібник для студентів фарм. факультетів. Вид. 2-ге. Вінниця : Нова Книга, 2017. 144 с.
3. Лікарські рослини: технологія вирощування та використання (перевидання) / Б.Є. Якубенко, В.Г. Біленко, Я.О. Лікар, В.І. Лушпа. За ред. д-ра біол. наук. проф. Б.Є. Якубенка. К.: Ліра-К, 2021. 598 с.
4. Мінарченко В.М. Ресурсознавство. Лікарські рослини : навчальний посібник. К. : Фітосоціоцентр, 2014. 214 с.
5. Мінарченко В.М., Мінарченко О.М. Методика обліку рослинних ресурсів. К., 2004. 40 с.
6. Науково-методичні основи обліку ресурсів лікарських рослин України : методичний посібник / В.М. Мінарченко [та ін.]. – К. : Фітосоціоцентр, 2013. 72 с.
7. Попова О.М. Рослинні ресурси: Методичні рекомендації з організації самостійної роботи для студентів заочної форми навчання. Одеса: «Одеський національний університет імені І. І. Мечникова», 2015. 42 с.
8. Про екологічну мережу України : Закон України від 24 червня 2004 року № 1864-IV у редакції від 31.03.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1864-15#Text>
9. Про природно-заповідний фонд України : Закон України від 16 червня 1992 року № 2456-XII у редакції від 23.03.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#Text>
10. Про рослинній світ : Закон України від 9 квітня 1999 року № 591-XIV у редакції від 17.03.2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/591-14#Text>
11. Про Червону книгу України : Закон України від 7 лютого 2002 року № 3055-III у редакції від 31.03.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3055-14#Text>
12. Ресурсознавство : навчально-методичний посібник з для студентів 5 курсу фармацевтичного факультету денної форми навчання. / уклад. С.Д. Тржецинський [та ін.]. Запоріжжя : [ЗДМУ], 2015. 144 с.
13. Ресурсознавство лікарських рослин. Посібник для студентів спеціальності “Фармація” / В.С. Кисличенко [та ін.]. Харків : Від-во НФаУ, 2015. 136 с.
14. Сербін А.Г., Сіра А.Г., Слободянюк Т.О. Фармацевтична ботаніка : підруч. для вузів / за ред. Л.М. Сірої. Вінниця : Нова Книга, 2015. 488 с.
15. Фармакогнозія : базовий підруч. для студ. вищ. фармацев. навч. закл. (фармац. ф-тів) IV рівня акредитації / В.С. Кисличенко [та ін.]; за ред. В.С. Кисличенко. Харків : НФаУ : Золоті сторінки, 2015. 736 с.
16. Фармацевтична енциклопедія / голова ред. ради та автор передмови В.П. Черних; Нац. фармацев. ун-т України. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ: МОРІОН, 2010. 1632 с. URL: <https://www.pharmencyclopedia.com.ua/>

Навчальне видання

Попова Олена Миколаївна

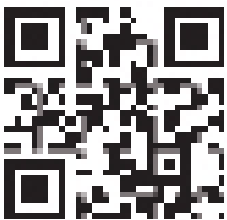
**Біологічні ресурси, раціональне використання та
охорона**

Розділ «Рослинні ресурси»

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності 091 «Біологія та біохімія»

В авторській редакції

Підписано до друку 25.03.2024 р.
Формат 60x84/16. Папір крейдований.
Цифровий друк. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 7,09. Наклад 30 пр.
Замовлення № 0824-14.

Видавництво: Олді+
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1,
тел.: +38 (095) 559-45-45,
e-mail: office@oldiplus.ua
Свідоцтво ДК № 7642 від 29.07.2022 р.
Замовлення книг:
тел.: +38 (050) 915-34-54, +38 (068) 517-50-33
e-mail: book@oldiplus.ua

